بەشێ جە ژیوای ڕامیاری و کۆمەڵایەتی میرنشینە کوردییەکانی

وەرینە:

وەر جە وڕارەی خەلافەتی عوسمای و پێڕابیەی گیانی نەتەوەیی دڵی ویرو میللەتەکانو دڵی ئا خەلافەتەینە، چنەها میرنشینی و دەسەڵاتی لۆکاڵیی کوردیی بیینی و دەسەڵاتی وبشانەشان بییەن و قەڵەمڕەویشان یاوان مەرزێ فراوان. دەسەڵاتی عوسمانی هەرچن باس جە زوڵم و ناداڵییشان مەکەران، چەنی ئانەیچ تاوانشان قەڵەمڕەویشان ملو سەرزەمینێ فراوانی و میللەتانو جیاوازیرە بسەپنان. ئارامی و کاروکاسپی خەڵکی فەراهەم کریان. گەلە جیاوازەکی پەی وبشان حوکومڕاریشان دڵی ناوچەو وبشانە کەردەن. مەرزو وبشانشان پارێزنان. میللەتو کوردیچ چا سەردەمانە داراو چنیین ئەمارەت و میرنشینا بییەن. پێسە نیمچە دۆڵەتێ سەربەوبییشا بییەن. کاروبارەکانو وبشانشان بە دەسانو وبشان پۆڕنان. حەز و تەماو دەسەڵاتی و چۆڵەخرتێ دژمەنو کوردی گرفتش میانو میرنشینەکانە خێزنان و هەم میانو برا و مامۆزاو یەک میرنشینیچەنە جەنگ و فەرتەنە قۆمیان و پەناشان پەی ترکی و فارسی بەردێنە پەی دەسباریشان و گژیای چەنی هامزوانەکان و کەسەکانو وبشان. چەنی پێڕابیەی دۆڵەتی نەتەوەیی و یاوای بەشێ فرەو میللەتەکانو دڵی خەلافەتی عوسمانی بە دۆڵەتی سەربەوبیی وبشان، سیاسەتی تاوانکاری دژو میللەتو کوردی و نەبیەی هیچ کۆمەکێ سیاسی پەی مەرزنارەی دۆڵەتی سەربەوبیی، میللەتو کوردیش جە هەردووە جەژنەکەی کەردەن. هەم میرنشینەکبش نەمەنی و هەم ویارشا نەڎا دۆڵەتی نەتەوەیی وبش بمەرزنۆرە. چبگەنە ژیوای ڕامیاری و کۆمەڵایەتی بەشێ ئەچا میرنشینا باس مەکەرمبن کە حوکومڕاریشان کەردەن و ناوچەکانو وبشانە قەڵەمڕەویشان بییەن. پێسە واتمان ژمارێ فریی دەسەڵاتی کوردیی سەرو سەرزەمینو کوردەوارینە بیینی و بڕێ فرېچشان تەماو دۆڵەتی سەربەوبییشان بیینە، بەڵام بارەکەشا ساز نەبییەن و نەتاوانشان یۆگبرتەیێ تن و تۆڵ میانو وبشانە بسازنان و قازانجو میللەتو کوردی بنیانە وەڵی قازانجو وبشان. ئەپاسە ئا گرد دەسەڵاتە کوردییە ناوچەیی هیچشان چەنە سۆز نەبییەن و تەنیا پێسە تاریخێ پەی ئیمە مەنەنۆ. کەچی یاگا تەرینە یۆگبرتەی خبڵ و ناوچە و دەسەڵاتە جیاوازەکانی دۆڵەتی سەربەوبییش بەرهەم ئاردەن.

ئەسعەد ڕەشید

میرنشینو ئەردەڵانی

کۆنتەرین میرنشینەن کە پەی زەمەنێ فرەی دەسەڵاتش بییەن و مەرزو قەڵەمڕەویش یاوان بەشێ فرەو ناوچەکانو وڵاتانو ئێراق و ئێرانی. ئ میرنشینە بە نامێ کەسێ (بابا ئەردەڵان)ی دەسپەنەکەرۆن کە تاریخنویسەکێ بەشێ جە ئەشناسنامە و سەردەمو ژیوایش باس مەکەران.

بابا ئەردەڵان:

بەپاو سەرچەمە وەڵین و تاریخیەکا بابا ئەردەڵان وەڵینێوە دیارو ئاشکەراش نیەن، چوونکوم سەردەمو ژیوایش فرە کۆنەن، ڕۆشن نیەن، هەم سەرچەمێ باوەڕپەنەکرێ نبیەنێ وەردەسەنە.

ئانەی کە دڵی بڕێ سەرچەمانە نویسیان و مەنەنۆ، کەمێ زانیاریێ چانبشانێ، یانی بنەماشان ڕەنگەن، یام پاسەماچانەن، ئانبچە بنەمێوە زانستییەشا نبیەنەو یەقین شموولشان نمەکەرۆن.

بە هەرحاڵ، ئەردەڵان ماوێ فرە دڵی موسڵی و دیاربەکرینە ژیوان و سەروک خێڵ بیەن، دماتەر بە قەدەرو خوڕای چەنی دەسێ جە تایفەو کەسە نزیکەکاش کۆچش کەردەن پەی شارەزووری، چاگە نیشتەجا ببیەن، وەرە وەرە بنەش کوێنەرە، دەسەڵاتش پەڕا کەردەن. سااڵەو (٥٦٤) کۆچی یەکەم دەسەڵاتو حکومەتێش مەرزنانەرە، دڵی قەڵاو زەڵمینە دیوان سەراو دەسەڵاتەکەیش بنیاڕە نیێنە، ئیتر چاگۆ پەلپش شانێنێ پەی چواردۆریش، فرەو خاکو کوردەسانیش وستەن چبرو

دەسەڵاتو وبش. دماتەر دەسش یاوان (پاڵنگان)ی، چاگەیچ قەڵێوە مەحکەمەش بنیاذە نیێنە، وبچش ئامان پەی ئاگەیە، تاکو ئیسەیچ یاگې قەڵاو دەسەڵاتەکەیش مەنبنە. پەی چل سالا دەسەڵاتش پیاذە کەردەن. وەختێ دەسەڵاتو جەنگیزخانی یاوان ئا مەملەکەتە، بە فەرمانو جەنگیزخانی ناوچەکانو (حەریر و شاربازێر و ڕەواندوز و ئامێدی)ش پەی دلې سنووورەکەیش زیاذ کەردەن. سالەو (٦٠٦ ک.) کۆچی دمایینش کەردەن.

ئەرەمەرزنو میرنشینو ئەردەڵانی، ئەردەڵ خان بیەن. ئاذې سەرو ئاسەوارە کۆنەکانو سەردەمو نەمرانی ئېرانی ساسانییەکانی و ئەخمینییەکانی وبشان مەرزنارە و جاگیر کەرد، کە مەبۆن بە شارو (سنە)و ئیسەی. داگیرکارێ بەهبز بە نامې ناذر شای ئەفشاری، جە سالانو ١٧٣٦ تاکو١٧٤٧ تەختو ئیمپراتوریەتی ئەفشاری ئېرانیش پەی تەمامو گەلو ئاریایی مەرزنارە، کە جە قەوقازۆ تاکو هیندستانش گېرتەبێ. تەختو تاووس و کوهینووری کە یۆن جە گۆهەرەکانو تاجی، چاگۆ سەرچەمەش گېرتەن و تاوەرو کەلەسەراش جە دژمەنەکانیش وەش کەرد. ئەردەڵان و کوردەکې تەر جە خوراسان دژو ناذر شای بەرپرێ و سەریازەکبشان کوشت، بەڵام وەر چانەی بتاوۆن سوپاکبش پەی ڕووبەڕووبیەیۆ کوردی بکیانۆن، سالەو١٧٤٧ جە قوچان بە دەسو پیاکانو وبش کوشیا.

دەسەڵاتو ناذر شای ئەفشاری جە تاران وڕارە و کورد جە سالەو ١٧٦٠ چېرو دەسا دەسەڵاتو (شا کەریم خانو زەندی)نە تەختو ئېرانیش گېرت و خەسرەو خانش بە والی ئەردەڵانی نیارە و کەردش بە حاکم سەرو گردو خاک و ناوچەکانو کوردنشینیوە جە ویلایەتی تازەی کوردەسانو ئېرانینە. پەی بەذبەختی دەسەڵات و تاج و تەختو زەندی تووشو جەنگی دلبنەیې بې و ئەچا بارەیچۆ خەسرەو خانی ئەردەڵانی وردە وردە دەسس کەرد بە هۆرگېڵایۆ دژو زەندیەکانی و پەشتگیری جە حۆل و تەقەلاو قاجاریەکانیش کەرد پەی گېرتەی تەختی پاذشایی ئېرانی. کاێ ئاغا محەمەذ خانو قاجاری دۆڵەتی زەندیش جە سالەو ١٧٨٩ ورنا، ئەمارەتو ئەردەڵانی جە هەر وەختێ بەهبزتەر بې، تەنانەت خەسرەو خانی ئەردەڵانی هبزی سەربازیش کیاستەبې پەی یاردیدای ئاغا محەمەذ خانو قاجاری پەی ورپای شا لوتف عەلی خانی زەندی کە جە ڕاو جەنگەکانو چواردۆرو کرماشانیوە ئامابې سەرو تەختو دەسەڵاتی .

دمای خەسرەو خانی ئەردەڵانی ئەمانوڵڵا خانی کورش یاگېش گېرتۆ، کە تەمەنو حوکومرانیەکەیش بی بە سەردەمێوە زەرین پەی ئەردەڵانیەکانی. ئەردەڵان و تەختو قاجاری نزیکې یۆترینی بیبوە و قاجاریەکې پېسە هامپێمانێوە قیمەتی وبشان جە ناوچەکەنە پەشتیشان پەنە مەبەسبې و خەسرەو خانی دوەم کورو ئەمانوڵڵا خانی ئەردەڵانی چەنی شازاذە حوسنی جەهان کناچې فەتح عەلی شاو قاجاری کورو ئاغا محەمەذ خانو قاجاری هامسەرگیریش کەرد. خەسرەو خانی ئەردەڵانی سالەو ١٨٢٥ یاگې تاتەیش گېرتەشۆ. فەتح عەلی شاو قاجاری و کناچەکبش وەرە وەرەی تاکرەوی و ستەمکاریشان ملو ئەردەڵانیەکارە زیاتەر مەبې، کە حورمەت جە شازاذە حوسنی جەهانې زیاتەر مەگېربې چەمو هامسەرەکەیش. دماجار فەتح عەلی شاو قاجاری سالەو ١٨٣٤خەسرەو خانی دوەمو ئەردەڵانی (زەماش) زەهروارذە کەرد و پې هەرمانبچشە شازاذە حوسنی جەهانە کونترۆڵی تەمامەتیش ملو ویلایەتو کورڕەسانیرە دەسئارد و بە چەپۆکێ ئاسنینە حوکومرانی مەکەرې .

خەسرەو خانی ئەردەڵانی دوې کورپش جە حوسنی جەهانې ژەنبش جیائاستې، یۆشان نامبش غوڵام شای ئەردەڵانی بې کە چېرو جڵەوەو ئەذێشەنە، واتا حوسنی جەهانە فەرمانرەوای هەرەقەتینەو ویلایەتو کورڕەسانینە گۆرەبی و یاواپەنە. ئی غوڵام شای ئەردەڵانە تاتەو عادیلە خانمې بییەن کە عوسمان پاذشاو جافی سالەو ١٨٩٥ دلې کۆشکەو نیشتەجایی خەسرەو ئابادینە جە شارو سنەی هامسەرگیریش چەنی کەردبنە. هەم ڕایێ تەر هەنە کە ئی سەرچەمەیە بە درۆ مەوزۆوەو پاسەش تۆمار کەردەن کە عادیلە خانمە کناچې قاذر بەگی ساحبیقەرانی بیبنە نەک غوڵام شای ئەردەڵانی کورو مەستوورەی ئەردەڵانیې.

دمای بابا ئەردەڵانی وەچەکبش حوکمداریشان کەردەن کە هەریۆشان جە سەردەمێنە ژیوان و هەرمان و کارو میرنشینەکەیش ڕاوەبەردەن:

کۆڵ:

کوڕو بابا ئەردەڵانی بییەن. پەی زەمەنێ حوکمڕاریش کەردەن. پەسە (دوەم) میرو ئەردەڵانەکا ئەشناسیان.

خڕی یەکەم:

دمای مەردەی (کۆڵ)ی تاتەیش، خدر پەسە (یەرەم) میرو ئەردەڵانەکا ئاڵاو دەسەڵاتیش بە میراتی دەس گەرتە، سەرو قەڵەمڕەوی تاتە و بابایشۆ هۆرش کەردە، پەی ماوەو سی و چوار ساڵا فەرمانڕەواییش کەرد، پاسە ئامان کە فەرماندارێ بە ئینساف و داڤپەروەر بیەن، دربڕەش بە دەسەڵاتو وەڵینەکاش دان و فراوانش کەردەن. ساڵەو (٦٦٣ ک.) دڵی دەگاو پاڵنگانی کۆچی دمایینش کەردەن.

ئەلیاس:

ئەلیاس کوڕو خدری ئەردەڵانی، (چوارەم) میرو ئەردەڵانەکا، دەگاوپاڵنگانی) هۆرامانو وەرکۆتی ئامان پەڕا. هەر چا ساڵبنە کە تاتەش مەرد، بێ بە جانیشتەو تاتەیش، ئ میرە ئەردەڵانییە بێ ئەڕازە ئازا و بەخشندە بیەن، هەر ئ دوە سیفەتشە بێ بە مەڵامەتو (ئومێڤ و تەرسێ) دڵی تەمامو خەڵکینە، پەی چل و حۆت ساڵا کوردەسانەنە فەرمانڕەواییش کەردەن، ئەچا زەمەنو دەسەڵاتیشەنە ئەمن و ئەمان بەرقەرار بیەن، ساڵەو (٧١٠ ک.) کۆچی دمایینش کەردەن.

خڕی دوەم:

دمای مەردەی ئەلیاسی ئەردەڵانی، خدری کوڕش کە هامنامو تاتەیش بێ، بە خدری دوەم ئەشناسیاێ، پەسە (پەنجەمین) میرو ئەردەڵانەکا جلەوو دەسەڵاتیش بە میراتی دەس گەرت، پاسە ئامان کە میرێ فرە خوڤاتەرس و پاک بیەن، ڕوەکا ژیوایش بە عیبادەتو خوڤایۆ گوزەرنان، هیچ جۆرە زوڵم و زۆرێش ئەو ڕەعیەت و چەردەسەکاش نەکەردەن، حەتتا وەرگەرتەی باج و سەرانەیش جە ڕەعیەتەکاش بە پەچەوانەو شەریعەتی زانان.

عوسمانیەکێ پاکی و فەقیری خدری دوەمیشا بە هەلە زاناو پڕێنە لەشکەرشان ئارد دڵی مەملەکەتی، خدری دوەمی ئەردەڵانی بە بێ جەنگ چەنیشان ڕێککۆت، بەشێ فرەو سەرزەمینو ئەردەڵانیەکاش پەشکەش بە عوسمانیەکا کەرد. سنوورو شارباژێڕی تاکو هۆلەر و کۆیە و حەریر و ئامێدی و ڕەواندوزیش بە ئاسانی وست چەرو دەسیشان. پەی ماوەو سی و شش ساڵا فەرمانڕەواییش کەرد، ڕوەو یانەی ئەبەدی و هەتایی ڕوەش نیا.

حەسەن بەگ:

میری (ششەم)و ئەردەڵانیەکا، حەسەن کوڕو خدری دوەمی. میر حەسەن ساڵەو (٧٤٦ ک.) سەرو کورسی دەسەڵاتیۆ نیشتەرە کە بە میراتی جە بابایاشۆ پەیش مەنەبێ. پەسە تاتەیش کۆت خزمەت کەردەی خەڵکی و مەملەکەتی، ڕەفتارش جوان بێ، زیاتەر جە تاتەیش سەرقاڵو هەرمانەکا مەملەکەتی بێ، سەری ئانەیچۆ بە وبری تێژش تاواش پەی یەکەم جاری یاسانامێوە خاسە پەی مەملەکەتی و سوپاکەش بنیۆرە، بە تەرزێ کە هەر یۆ جە ئانداما سوپێ و ئەنداما دەسەڵاتی سنوورو جم و جوڵو دەسەڵاتو وبشان بزانان، یانی بە یاسا دەسەڵاتو گردیش دیاری کەرد. هەمدیس جە هەنگامێ ئاقڵانبنە دڵی سوپاو مەملەکەتەکەیشەنە (٣٠) سی هەزار گەنجبش جێ کەردێ، وستبشەنە چەرو تەمرینی، پەروەردەش کەردێ پەی پارێزنای مەملەکەتی، نامبش نێ (پارێزەری وڵاتی) . بەرهەمو ئ هەرمانبشە وەشکەردەی سوپێوە بەهێزێ

بۆ کە چاودمای لەشکەرو عوسمانیەکا نەتاواشان هیچ جەنگێنە پەشرەفی بکەران، ئیتر نامبانگێ گۆرەش بەرکەرد دڵی مەملەکەتینە.

میر حەسەن، ساڵەو (٧٧٤ ک.) قەڵێوە فرە مەحکەمەش سەرو کەشێوە بنیاڎە نیا، پانیشتو قەڵاکبوە یاگێش ئاوەڎانە کەردۆو نامبش نبیا (حەسەن ئاوا) ، دیارەن بە نامِ وبشۆ. تاکو ئیسەیچ پاشماوەو قەڵاکِ مەنەن. دمای سی و هەشت ساڵا دەسەڵاتیش، ساڵەو (٧٨٤ ک.) کۆچی دمایینش کەرد.

باڵوڵ:

باڵوڵ کورِو حەسەنی ئەردەڵانی، میرو (حۆتەم)و ئەردەڵانەکا. دمای تاتەیش ئاڵاو مەملەکەتیش هۆرکەردبنە، کەسێ ئازا و ڕەشیڎ بیەن، ئازاییش سنوورش بەزنان. حەزش جە متەی ژنەو چبردەسەکاش بیبێ، چەمپۆشی و بەخشایش جە هەڵە گولانەکاچ نەکەردەن، سەرداڕِ سوپاکبش و چبردەسەکبش جە وبش ڕەنجنێنِ، چن جارێ ڕەعیەتەکبش ڕاپیمایییشان کەردەن، ئەپی تەشکە چل و چوار سالِ دەسەڵاتش گوزەرنان، ئەخیرەن ملو دنیای باقیبش گبرتەن.

مەنزەر بەگ:

مەنزەر یام مونزر کورِو باڵولی، (هەشتەمین) میرو ئەردەڵانەکا، ساڵەو (٨٠٨) کۆچی پاڵشدا سەکۆ دەسەڵاتیۆ، پبچەوانەو تاتەیش بە بەخشنەبی و ئاقڵی وبش، ژەنگەو چن ساڵەو خرابیەکانو تاتەیش سەرو جامو دڵو خەڵکەکەیۆ شتۆ، سەرخبڵ و دەسەڵاتدارەکِ کوردی بە سەوقاتیۆ لوێنە خزمەتش، پێمانو وەفاو ملکەچیشان پەنەدا. هۆڵِ فربش دێ پەی ساربژکەردەی ئا زاما کە تاتەیش وستببنِ دڵِ دڵو خەڵکەکەی، دمای سی و چوار ساڵا فەرمانداری، مەئمونی کورِش یاگِ وبشەنە نیارەو دماو ماوێ کۆچی دمایینش کەرد.

مەئمون بەگی یەکەم:

مەئمون بەگ کورِو مەنزەر بەگو ئەردەڵانی، (نۆهەمین) میرو ئەردەڵانیەکا. ساڵەو (٨٤٢)کۆچی دەسەڵاتش گبرتەنە دەس، دمای سەقامگیری و مەرزنارەی ئەمن و ئەمانی، دەسشکەرد بە ئاوەڎانکەردەیۆ وڵاتی و گلبرکەردەیۆ لەشکەری. بۆ پەروا پەلامارەو لەشکەرو عوسمانیەکاش دا، ئا ناوچِ کە وەڵتەر عوسمانیەکا جە بابایش ئەسێببنِ (هۆلبر، کۆیە، حەریر، ئامێدی، ڕەواندز) گبرتبشۆ، حاکم و کاربەدەسبش پەی گردی نیێرە.

سی و هەشت سالِ پی تەحرە فەرمندارِیش کەرد، کەس نەتاوِ دەس ژۆنە دڵِ مەملەکەتیش، وەڵِ مەردەیش کاربەدەسەکبش کۆ کەردێ، دڵبشانە مەملەکەتەکش دابەشو یەرە کورِەکەیش کەرد (یەکە بەگ، سورخاب بەگ، موحەمەد بەگ) .

یەکە بەگ:

دڵِ دەگاو زەڵمی ئامان پبڎا. مەئمون بەگو ئەردەڵانی دمای وبش (یەکە بەگ)ی کورِش پبسە (دەهەمین) میرو ئەردەڵانەکا نیا سەرو تەختو دەسەڵاتی، ماوەو چل و دوِ سالا حوکومڎارِیش کەرد، برێکبش چبرو فەرمانەکاشەنە بەرنەشبِ، یاردیدەربش ببِ.

یەکە بەگ، ناوچەکانو زەڵمی ئیدارە کەرێ، کە پێسە یاگێ سەرکەردایەتی ئەردەڵانەکا بێ، چوونکوم بابا ئەردەڵانی بابا گۆرەشا ئەچاکە (زەڵم) تەختو دەسەڵاتیش نیابێرە. ساڵەو (٩٤٢ ک.) کۆچی دمایینش کەردەن.

مەئمون بەگی دوەم:

مەئمون بەگی دوەم، کوڕو یەکە بەگی، (یانزەهەمین) میرو ئەردەڵانەکا.دمای تاتەیش لوا سەرو تەختو دەسەڵاتی، ماوەو چل و دوێ ساڵێ فەرمانداریش کەرد.

سوڵتان سڵێمان خانو عوسمانی لەشکەرێ گۆرەش کێیاست پەی داگیرکەدەی کوردەسانی، دۆر و بەرو شارەزووریەنە مەئموون بەگو دوەمو ئەردەڵانی بە وێشو چوار هەزار چەکدارێ پۆشتە و پەرداخێوە وەردەمشا چەنە گێرتێ.

ڕۆ دوەشەممەی، هەشتو زیلقەعدەی، ساڵەو (٩٤٤ ک.) هەر دوە لەشکەر لوێ گژێ یۆیرەو جەنگ دەسش پەنەکەرد.

لەشکەرو عوسمانیەکا ویس هەزار نەفەرێ بێنێ، تاکو وێرەکا جەنگ بەردەوامبی، ژمارێ فرێ جە هەر دوە سوپاکەی کوشێ، پەی شەوەکێش مەئموون بەگ چەنی سوپاکێش لوێنە دڵێ قەڵاو زەڵمی، یاگێ وێشا قاییمە کەردە، لەشکەرو عوسمانیەکا تۆقە دێ، پەی یەک مانگی دڵێ قەڵاو زەڵمینە وەرگیریشان کەرد، سوپاو عوسمانی ڕاو ئاموشۆیش پەی دڵێ قەڵاکێ بڕیە، بە خاترەو ڕزگارکەردەی خەڵکو دڵێ قەڵاکێ، مەئمون بەگ چەنی چن کەسێ جە دەسەو دائێرە نزیکەکاش نیمەشەو دڵێ قەڵاکێنە زێڕەو بە پەلە وێشا یاونا ئەستەنبووڵ، پەی بارەگاو سوڵتانی عوسمانی، وەختێ یاوێ دڵێ بارەگاکەی قۆڵێشا بەستێ و زینانەنە قاییمێشا کەردێ.

سورخاب بەگ:

سورخاب بەگ، (دوانزەهەمین) میرو ئەردەڵانەکان. وەختێ مەئمون بەگی دوەم جە ئەستەنبووڵ قۆڵبەس کریا، سورخاب بەگ کوڕو مەئمون بەی یەکەمی کە مامۆ مەئمون بەگو دوەمین، کە پانەیشە زانا، ساڵەو (٩٤٥ ک.) بە وێش و لەشکەرێوە پەلامارەو مەملەکەتو ئەردەڵانەکاش دا، گردو کوردەسانیش ئاردەنە چێرو سایەو دەسەڵاتو وێش، دەربازەو نامە فاڕایۆ و گۆشوادایش پەی پاشاو سەفەویەکا (شاتەهماسب) کەردۆ. سەرو کەشێ بەرزو ناوجو مەریوانیۆ قەڵێوە پتەوەو مەحکەمەش بنیڎە نێیا پەی سەروەختو تەنگانەی. وەختێ دەسەڵاو عوسماای پانەیشا زانا، مەئمون بەکی دوەمش زینانەنە ئازاڎ کەرد، چەنی (محەمەڎ بەکی) برا گولانەو سورخاب بەگی بە سی هەزار چەکدارێوە بە فرمانداری (ڕوسەم پاشا) ی کێیاستێش پەی وێرانکەردەی کوردەسانی کە موڵکو (سورخاب بەگ) ی بێ. ساڵەو (٩٤٧ ک.) سوپاو عوسمای یاوا شارەزوور، سورخاب بەگیچ بە هەشت هەزارێ سوارێوە لوانە مێڎانو جەنگی، ڕۆ پەنج شەممەی، مانگەو 24 مانگەو ڕەجەبی هەر دوە لەشکەر لوێ گژێ یۆیرە، نزیکەو یەک حەفتەی جەنگ درێژەش کێشت، حۆت هەزار کەسێ جە عوسمانیەکاو یەرێ هەزارێ جە سوپاو کوردی کوشێ، چەکدارە کوردەکێ لوێنە دڵێ قەڵاو زەڵمی، وێشان قاییم کەرد. عوسمانیەکێ پەی ماوەو دوێ ساڵا تۆقەو قەڵاکێشا دا، بەڵام نەتاواشا هیچ زەرەرێ بێیاونا پەنەشان.

شاتەهماسبی عەجەمی وەختێ پینەیشە زانا پانزە هەزار چەکدارێ و یورێش کیاستی پەی کۆمەکو (سورحاب بەگی) ، سورخاب بەگو سوپاکێش دڵێ قەڵاکێنە زێڕە، پێوەرە پەلامارەو لەشکەرو عوسماایشا دا، ماڕێشا، دڵێ خاکو کوردەسانینە بەرشا کەردێ.

بەسات بەگ:

بەسات بەگ کوڕ و سورخاب بەگی، (سەنزەهەمین) میرو ئەردەڵانەکا، پیێوە خاسەکارو زانا و دانا بیەن، بە ئۆپەڕو تەواناو وبشۆ خەریکو وەڵاکەردەیۆ زانستە شەرعی و ئەدەبیەکا بیەن، نزیکەو دە ساڵا پا تەرزە خەریک بیەن، تەیمورخان چەنی هەڵۆ خانو کوڕو سوڵتان عەلی بەگی وەراوەرش خەزیان و پەلامارەشا دان، پەناشا بەردە دلبەبەرەو سوڵتان ئیسماعیلی دوەمی، هەر ئەچا ساڵبنە (بەسات بەگ) بە قەدەری ئیلاهی کۆچی دماییەنش کەرد، هەڵۆ خان گبڵاوە پەی دلڕ ویلایەتو کوردەسانی، کۆمەڵێ خەڵکبش دۆرو وبشەنە گلبڕ کەردێ، دەسشان گبرت ملو دسەڵاتیرە.

تەیمورخان:

تەیمورخان کورڕو سوڵتان عەلی بەگی. (چواردەهەمین) میرو ئەردەڵانەکا. ساڵەو (٩٨٦ ک.) هەڵای سوڵتانێ جاگیر و بەهبز سەرو تەختو دەسەڵاتو ئێرانیۆ نەمەرزیابیرە، تەیموخان وەزعەکبش قوستۆ، لوانە پاڵو سوڵتان موراد خانو عوسمانی، داواو کۆمەکیش چەنەکەرد، ئاڈییچ پەشگیریش کەردو مانگانە برێ عال زەڕ و ئاڵتوونش بەخشا پەنە. تەیمورخان چوار کورڕبش ببێ، زەمینو ویلایەتەکەیش دابەشکەرد ملشارە، وبچش بە سوبێوە گۆرڕ پەلامارەو ناوچەکانو چواردۆرو کوردەسانیش دا، کرماشان، سونغر، دینەوەر، ئاڵاو سەربەۆبییش هۆرکەرڕە.

ساڵەو (٩٩٣ ک.) وبش و سوپاکبش پەلامارەو قەڵەمڕەو (عومەر بەگو کەلهوڕ)یش دا، قەدەرو خوڕای پاسنەبێ، دلڕ مێڕانو جەنگەکەینە ئەسپەکەو تەیمورخانی کۆت، وبچش ئەسیر کریا، قۆڵبەس کریاو بەردشانە وەردەمو عومەر بەگو کەلهوڕی، بەڵام بە پبچەوانۆ حورمەتێ فرەو فراوانش گبرت، پبسە میرێ چەنیش جمبوە، بەردش پەی یانەو وبشا، دمایی بە ئیحترامۆ ڕەوانەو کوردەسانیش کەردۆ. تەیمورخان دمای یەڕی ساڵا دیسان سوبێوەش سازناو جمارە پەری تەمڕ کەرڕەی خەڵکو (زەڕین کەمەرو گەرووسی) کە وەڵتەر پەلامارەو سوپاکڕ تەیمورخانیشا دێڕ.

سوپاو تەیمورخانی سەرکۆتە، حاکمو زەڕینی چەنی سوپاکبش وبشا خزنانە دلڕ قەڵێوە مەحکەمڕ، بەڵام وازشان چەنە ناردڕ، لوێنە دلڕ قەڵاکڕ پەیشا، چا وەختەنە تیرێ تەیمورخانش پبکاو کوشتش، بەڵام سوپاکبش وازشان نارد تاکو حاکمو زەڕینی و دوەسەڈ چەکدارڕ جە سوپاکبشا کوشت. دەسشان کەرد بە تاڵانی، هەرچاگە لاشەو تەیموخانیشا بەخاکی ئەسپارا.

هەڵۆخان:

هەڵۆخان، براو تەیمورخانی، کورڕو سوڵتان عەلی بەگی، (پانزەهەمین) میرو ئەردەڵانەکا. ساڵەو (٩٩٦ ک.) دمای کوشبیای تەیموخانی برایش دەسش گبرت ملو تەمامو مولکو براکەیشەرە، گۆشوادای عوسمانیەکاو هەم پاشاو ئێرانیش قبووڵ کەرد، ئەپاسە پەی ماوەو دوڕ ساڵا گوزەرناش، ئەچا ماوەنە پایتەختو حکومەتو کورڕەسانیش جە زەڵم و مەریوانۆ فاڕاوە پەی قەڵاو (پاڵنگان) ی، قەڵێوە سەختەو مەحکەمە، هیچ داگیرکەرێ نەتاوانش کبرۆش. هەڵۆخان دەسێش ئارد قەڵاکبرەو زیاتەر ئاوەڕانەش کەردۆ، چەنی ئانەیچ قەڵاکڕ (زەڵم و مەریوان و حەسەن ئاوا) یش ئاوەڕانڕ کەردێ. هەڵۆخان پیێوە مەرد و نەجیبزاڕە بڕ، چەنی ڕەعیەتەکاش بە وەشی و بە داڕگەری جمبوە، چەنی میرو دەسەڵاتدارە هامسایەکاش بە میهرەبانی ڕەفتار کەڕ، قەڵەمڕەوەکەش ئاوەڕان کەردۆ، گەنجینەکبش پەڕ کەردێ، سوپاکبش پۆشتەو پەرداخە کەردۆ، ئیتر داواو حکومەتی سەربەوڕ کەڕ، مل پەی هیچ دەسەڵاتێ عوسمانی و ئێرانی نەنامڕ. شاعەباس وەختێ ئاگاڕارکریا جە جموجوڵەکا هەڵۆخانی، یەڕ جار لەشکەرش کیاست پەی سەرو کورڕەسانی، بەڵام هەر یەرە جارەکە مەڕیا، دماتەر شاعەباس ڕاو گفتوگویش گبرتە، داواشکەرد بە ئاشتی گرفتەکا چارە بکەران. هەڵۆخان پەی نیاز پاکی وبش (خان ئەحمەڈ خان) ی کوڕە گۆرەش بە دەسو دیاری شاهانۆ کبیاست پەی دەربارو پاشای، چاگە حورمەتێ خاسش وەنەگبریا، شاعەباس پەی مەرامی سیاسیش (خاتو کڵاوزەڕەی والبش) کەردە هامسەرەو خان ئەحمەڈ خانی، پێمانش چەنە وەرگبرت کە چبرفەرمانش بۆ، داواش وەنەکەرد بگبڵۆوە پەی کورڕەسانی، ئاڈییچ گبڵاوە پەی کورڕەسانی و بەهەر

تاکتیک و فەڵێ بێ تاواش تاتەیش ڕازی بکەرۆ کە بلۆ پەی ئەسفەهانی، هەڵۆخان لوا، شش مانگێ چاگە مەنۆ، حورمەتێ فرەشان گەرت، شاعەباس فەرمانو حوکومڕانیش پەی خان ئەحمەڈ حانی بەرکەرد، مولکو کورڕەسانی جە هەمەڈانۆ تاکو کۆیەو حەریر بە نامێ خان ئەحمەڈ خانیۆ بەرشی، ساڵەو (١٠١٤ ک.) خان ئەحمەڈ خان حکومەتو کورڕەسانیش کۆت دەس.

ئەحمەڈخان:

خان ئەحمەڈ خانو ئەردەڵانی، (شانزەهەمین) میرو ئەردەڵانەکا، ساڵەو (١٠١٤ ک.) بە فەرمانو شاعەباسی پەسە حاکم و میرو کورڕەسانی یاگێ تاتەیشەنە (هەڵۆخان) دەسبەکار بییەن. بە فەرمانو پاشای ویس هەزار چەکدارێ و سوارەش ئاماڕێ کەردبێ، پەی تەمێ کەرڕەو خەڵکو (موکری و بڵباس)ی. هەرچن لەشکرو موکری و بڵباسی بە ژمارە فرێ ببێ، بەڵام وەردەمو سوپاو کورڕەسانینە وەشا پەنە نەگیریاو مەرێ و ڕەمێ. ئانەی کوشییا، کوشییا، بڕیشا ڕەمێ و پەناشا بەردە پەی ڕەواندوزی، لوێ دڵێ قەڵاو ڕەواندوزی، خان ئەحمەڈ خان کۆت شۆنیشا، پەلامارەش دێ، ناوچەکەشا گیریاو تاڵان کریا.

خان ئەحمەڈ خان تەماش کەرڕە ناوچەکانو چواردۆریش، پانەو وەش ڕازی نەبی، پەوکەر سوپێوە گۆرێ و پۆشتەش سازناو بەرنامەسازیش کەرد پەی پەلاماردای شارو (موسڵ) ی، جمارە، کاتێ یاوا نزیکو شارو موسڵی پێ نامڕارێ و کەسێ دەسەڵاتدارێ بە دیاری و سەوقاتیۆ ئامێ پەوایشۆ، حانو سوپاکەش لوێنە دڵێ شارو موسڵی، حاکمو موسڵی پەی ڕزگارکەرڕەی گەیانو وەش بە پەلە ڕەما پەی شارو دیاربەکری، خان دمای گەرتەی شاری زیارەتو (نەبی یونس) یش کەرد، سەلامو خوڕایش سەریۆ، چل ڕۆێ شارو موسڵی مەنۆ.

دمای ئیسراحەتی بە وەش و سوپاکەشۆ جمارە پەی گەرتەی (کەرکووک) ی، بە هیممەتێ فرۆ وەشا تاودا، یاوێ دڵێ کەرکووکی، کۆنترۆڵشان کەرد. چاگەیچۆ جمێرە پەی گەرتەی شارو بەغڕای، کاتێ یاوێ نزیکو دەربازەو شاری، پاشا و گۆرە پێ ئامێ پەوایشۆ، چیلایچۆ خەبەر یاوا شاعەباسی، ئاڕییچ بە وەش و سوپێوە گۆرێ و توکمبوە جمارە پەی بەغڕای، کاتێ نزیک بیۆ، خان ئەحمەڈخان و گۆرە پێ بەغڕای لوێ پەوایشۆ .

خان ئەحمەڈخان دمای چن ساڵێ گەڵاوە پەی کورڕەسانی، بەڵام چوونکوم نبیەتش وەشکەرڕەی دۆڵەتێ گۆرەی بێ، پا سەرزەمینەیە کە وستەبەش چەرو دەسیش نەمرکیارە، پەوکەی دەسش کەرد بە سازنای سوپێوە گۆرێ، پەلامارەو ناوچەکانو

(هەمەڈان و کرمانشان و ئەردەبیل)یشدا، بە ماوێ کەم وستەش چەرو قەڵەمڕەوی وەش. مزگیەکانە، ڕۆ جمعەی دۆعێ پەی خانی کەربێ، بە ئاشکەرا داواو سەربەۆپی مەکەرێ.

دوێ شاڕەنێ ئەردەڵانیێ:

مەستوورەی ئەردەڵانیە و عادەڵەخانمەی ئەردەڵانییە

وەشبەختانە والێ خەسرەو خانی ئەردەڵانی، شازاڕێ نوور جەهانە، چەنی ئۆغڵی بەگی دوەمی مونشیی بنەیانەو وەزیر یام وەزیرەکانو حکومەتی جە سنە، کە پەنەش واچێ (زەرینااڵە)، هامسەرگیریش کەرد.

زەرینالە کې جه سەردەمو ناڈر شاینه جه ئاوارەیې ئەفغانستانینه گەلێبینێ، پەی ئانەی ئەردەلانیه کې چەرو جلەوبشانه بمەناوە، پسه وەزیری نریابەرە. شازاڈە نورجەهانه سالّەو (١٨٤٠) پەڈایې دلې کۆشکەو مەنەیۆ خەسرەو ئابادی شارو سنەی ئاغا میرزا زەمان کورڈەسانیش ئاردەنه پەڈا. دماتەر ناسرەدین شاو قاجاری بە سەردایێوە رەسمی ئاما پەی سنەی و فرە سەرسام بی بە ئاغا میرزا زەمانی کورڈەسانی کە وانکارێ بەهرەمەن بې.

پەی بەڈبەختی ئوغلی بەگی دوەمی مونشی، هەرچی پەنەوازیە دارایيەکې ببنې ڕادەسو شایش نەکەردې، پەوکەی شا کورو ئوغلی بەگی دوەمی مونشیش چەنی وبش بەرد و بەرزکریاوە پەی پلەو لەشکەر نەویسی و سالّەو 1859 ڕەوانەو تارانی کریا و چاگە دلې فەرمانگاکانو دەرباریبە هەرمانە مەکەرې. دماتەر بی بە وەرپەرسو هێزە نیزامییەکانو ئیرانی جە ناوچەو سنەی و بی بە یۆ جە ڕاواچکارە سەربازیە دیارەکانو شای و مولک و مالێوە فرەش نیاپیوەرە و سالّەو (١٨٦٨) پەڈایی چەنی پەری سولّتان خانمې هامسەرگیریش کەرد و چنیین وەچبشان چەنە کۆێ.

کورشی مەزن کە دلې تەوراتینە نامبش ئامێنە و سەر بە بنەیانەو ئەخمینیەکان و هامرا چەنی لەشکەر و سوپایێ گۆرې ئیرانی دلې زەلکاوەکانو هەر دوە ڕۆخانەو دیجلە و فوراتو میزوپوتامیایۆ وەلّرەفتیش کەرد و بەبې جەنگ و کاولکاری بابلش گیرت، دمای ئانەی سەرداریەتی کلدانی سالّەو (٥٥٠) وەر پەڈایی دلیوە هەرەسەش ئاردە. جەنەرالّە ژەنەکې ئارتشبۆد پانتیای، کە وەلّتەر فەرماندەو پاسەوانو ئیمپراتوریەتەکەی بیبنەو بە نەمران ئەشناسیێنە، فەرماندەیې داگیکەردەی بالیش گیرت گەردەن. ئیمپراتوریەتی ئەخمینی باخچە هۆرواسیێکې بابلی بە نامبانگیش بە میرات پەی مەنێ کە بەسەردەمو سەنحاریبینە وەشکریێببنې. ئی باخچې شارو گومەز و پەرسگاڈاری خەمناکو نەینەوای کۆنیشان فارابې پەی شارێوە بە پیت تەری و گەشیاتەری بە مۆرکێوە ئیرانی، پیسە حورمەتگیرتەیێ پەی شکۆمەنیی شاژەنە ئەمیتیسی هامسەرە شۆخ و نازڈارە ئیرانییەکبش، جە دۆروبەرو سالّانە (٨٨٣_٨٥٩) وەلې پەڈایی .

چا دەمەنە بابل بە ڕاسی بیەبې بە شارێوە ولّاتو فارسی (ئیرانی)، چوونکی بی بە میانو داگیرکەردەی میزوپوتامیای بە دەسو فارسەکانی. چبگەنە ئایین و ویروباوەرو بابلیەکانی شۆریاوە و سیستەمو ویروباوەڕی تەمامو فارسی یاگبشان گیرتۆ. چاولای واچې (کلدانی) ئیتر ئامازە بە ڕەگەزی بابلی نەکەرې، بەلّکوم جیاتی ئانەی ئامازە بې پەی سەرداریەتی دەسەچنی فارسی کە کەردەبیشا بە بنکە و بارەگای حکومەتی وبشان جە بابل و ناوچەو بابل و میزوپوتامیای. حوکومڕانی ئاڈیشا دلې میزوپوتامیای پەی ماوەو هەزار سالّا سەرەمڕە بې. حوکمو ئاڈیشا جە یۆنانیەکانی و تەنانەت جە ئیمپراتوریەتو ڕۆمانیچ زیاتەر بې، چوونکی ڕۆمانەکې جە سالّەو (١١٤) پەڈاییینە نەتاواشان جە دەسو ئاڈیشاش وەربگبران، کاتێ پاسەوانانو نەمرانی ئیرانیەکانی جە حەزەر وەرشان بە هێزی سەربازی ڕۆمانەکانی گیرت و مدرنێشان. ئینەیچ بی پا نیشانې کە هێزەکەو ڕۆمانی ئانې نەبان کە هەرگیز نەمەڕیان و هانەو شۆڕش و بەرپرایش دا دلې سەرانسەرو ناوچەکەینە.

چەنی داگیرکەردەی ڕۆمای بە دەسو گۆتەکانی، ئیمپراتوریەتی لاوازو بیزەنتەی بی بە نێچیرێوە و تیکێ نەرم و ئاسان پەی ئیمپراتوریەتی ئیرانی. بیزەنتیەکې جە ماوەو سەڈەی ششەمینە پەناشان پەی ڕازیکەردەی و هبورکەردەیۆ هامسا ئیرانیەکانیشان بەردە وچن جارێچ فیدیەشان پەنە مەڈبنې بە نیازو پاربزنای ئاشتی .

سالّەو (٦٠٢) پەڈاییینە، خوسرەوی دوەم ئیمپراتوری ئیرانی پەی کوشتەی هامپێمانیە بێزەنتینیەکەیش ئیمپراتور مۆریسی، تووڕە بی و جەنگێش خبزنا پەی هەقئەسایۆ بە دلبنەبەردەی ئیمپراتوریەتی بێزەنتینی.

چی جەنگەنە میسر و سوریا و ئەنادۆلّش داگیرې کەردې و کونترولّو بێزەنتینیش ملو وەرکۆتی میانیرە ناست، بەلّام ئی داگیرکاریيەو خوسرەوی دوەمی بە کارەسات کۆتاییش ئاما و وبش و خبزانش و بنەیانەکەش کۆتې وەرو خیانەتو کاوەی دوەمی کورِیش و کوشیێ، بە پالّپەشتی ڕۆسەم فەروخزادی فەرماندەو سەربازی ئیرانی، کە دەسش ملو ئیمپراتوریەتی ئیرانیرە گیرت و کاوەی دوەمش کەرد پسە وێولې چبردەسا وبش. چی ماوەنە محەمەڈ خەریکو یاونای ئایینو ئیسلامی بې و بەشێوە فرەو عەرەبستانیش داگیر کەرد. کاتێ جە سالّەو (٦٣٢) پەڈایی دلې شارو مەدینەینە کۆچی دماییش کەرد، ئەبوبەکری هەسورەش بی بە یاگەنشینش. ئەبوبەکر بەپاو باوەڕی کۆیارەیش پانەی کە ژیوای دمارۆی شکۆمەنتەرەن جە ژیوای دنیایی، سوپێوە بە دیسپلینەی ئیسلامیەش مەشقش پەنە کەردە و بییە بەسوپێوە چامنې کە سەریازەکبش فرەتەرین گۆشداری و ملکەچی فەرمانەکانیشان مەکەرېنې. خالبڈو کورِو وەلیدی سەرکەردەو سوپاکبش، دلّگەرمی و

تووڕەیێ تێ ئیسلامیش وەڕپا کەرد ملو هێزەکانو ڕۆسەمیرەو دڵی وڵاتو میزوپوتامیای و دڵی جەنگو زات السلاسڵی، جەنگو ڕووباری، جەنگو وەلاجەی و جەنگو ئولەیسی جە ساکڵەو (٦٣٣) پێڕاییینە مەڕپایش کەرد نسیبش. پانەیچ تەمامو وڵاتانو میزوپوتامیایش وستێ چەرو دەسەڵاتو هێزەکانو ئیسلامیوە بەجگە جە تسیفۆنی کە پایتەختو ئا ئیمپراتوریەتەی بێ، ساڵێ دماتەر، واتا ساڵەو (٦٣٤ ک.) خالپڵ کۆچی دماینش کەرد و موسەنای کوڕو حارپسەی شەیبانی یاگپش گەرتۆ.

جەنەراڵ ڕۆسەم هۆتەرێ چەپەوانپش پەی سەرو هێزە ئیسلامیەکانی جە قادسیە دەسپەنە کەردە و بڕیارەی پەڕ ئیراڤپش دێپ کە جەنگەکەی ببەرۆوە و وەرو ئانەی جەنگاوەرەکپش بە زنجیر پپوەرە بەستببپێ یۆیرە. بەڵام موسەنا کوڕو حارپسەی شەیبانی، کە هێزەکانو وپش دڵی کۆشکەو قەڵای قاییمکارەو قادسیەینە مەرزنێببنهرە، پاڵەوانەکانو ئەرانیش ماڕێ و دماتەر تەمامو وڵاتانو دوە ڕۆخانەیش (میزوپوتامیا) داگیرێ کەردێ و چەرو دەسا ئەرانینە بەرش ئاردێ.

ئینە سەرەتاو پێڕابیەی هەژمونو عەرەبی بێ ملو میزوپوتامیا و وڵاتو ئەراقو ئارۆیرە. بەڵام هەردەم شۆنەوارو ئا نەمرە فارساو وەڵێ کە ئەراقو ئیسەیشان داگیر کەردەبێ، مەمەنۆوە و ڕەنگە کورد وەچێ ئا نەمرە ئەرانییا بۆن.

کاتێ عوسمان پاشاو جافی هامسەرگیریش چەنی عادیلە خانمێ کەرد، ئانە جە عەینو وەختینە هامسەرگیری پێ چەنی میراتو نەمرانو وەڵینو ئەرانی، چوونکی خانمە وەچێ یۆی پێ جە هۆرچنیێ بنەیانەو ئۆجاخزاڕەکا ئەرانی، کە وەڵتەر کۆڵەکێوە و پایێوە بییەن پەی تەختو حوکومڕانی ئا سەردەمەو ئەرانی، کە قاجاریەکێ ببێ. ئانێ ئەردەڵانیەکێ سنەی ببێ کە مێجەر ئیلی بانیستەر سۆن زانیاری فرەش دەربارەشان هۆرگپرتەن.

ئەردەڵانییەکێ ساڵەو (١٣٠٠ ک.) ئەمارەتێوە بەهێزشان دڵی سنەینە مەرزنارە و بانگچڕو ئانەیە مەکەرێ کە ڕەچەڵەکشان مەڵۆوە سەرو سوڵتان سەلاحەدینی، کە خەلافەتی ئەییوبیش جە مەڕیای ڕزگار کەردەبێ سەرو دەسا هێزە گۆرەو زەبەلاحەکەو پاپاینە کە دڵی جەنگو سەلیبیەکانە جە ساڵانو (١١٠٠)کانە هۆتەرپشان کەردبێ سەرو قودسی و داگیرشان کەردەبێ.

عوسمان پاڈشاو جافی دلپجەرگەو دژە تورانیزمی کوردینە هامسەرگیری مەکەرێ، چوونکی بنەیانەو عادیلە خانمێ هۆرگیرێ ناکۆکییە ونالینە کۆنەکانو جەنگەکانو ئەران_ عوسمانی ببێ. ئ جەنگێ جە سەرەتاو ساڵانو (١٨٠٠)کانە خەرج و شیەینەی قورسشان بێ پەی ناسرەدین شاو قاجاری و عەباس میرزای دژو والییە مەملووکەکانو بەغڈای. کاتو جەنگو میانو والی مەملووکی و سڵپمان پاشای جە کۆتاکانو ساڵانو (١٨٤٠ ک.) کە محەمەڈ پاڈشاو جافیش پپسە فەرمانڕەواو گوڵەنبەری نیابپرە. سڵپمان پاڈشا بابانیەکپش دلپنە بەردێ کە هامپێمانێ نزیکێ ئەردەڵانی ببێ و ئیتر ئەردەڵانیەکێ هەژموونشان سەرو ناوچەکەیرە نەمەن. هەم خپڵو جافو عوسمان پاڈشایچ جە سەڈەی هەژدۆ زوۆن ملکەچێ ئەردەڵانی بیببێ، کە جە جوانڕۆ چەرو دەسەڵاتو قاڈر جافی بابایشانە مەژیوبێ.

دەسەڵاتی گۆرەو ئەردەڵانی ناوچەکەنە بە هۆ دژمەنداری کۆنی چنەها ساڵەی عوسمانیەکانی وەزتەبپرە و عادیلە خانمە بییە بە هۆرگیرو ناڕەزایی تن و وەڵینەی خپزانەکەیش پەی هەر چپوێ عوسمانی جە شارەزوورەنە. هەم بییە بە هۆرگیرو چەمجەدمابیەیێ گۆرەو بنەیانەکەیش پەی گپڵنایۆ شارەزووری پەی ڕۆزگارو شکۆمەنیی ئەردەڵانی ئەرانی سەرەتاو سەڈەی نۆزەهەمی. بەپاو ئانەی عادیلە خانمە سەرداری ڕەعیەتە تازەکانی مەکەرێ، چەرو دەسەڵاتو عوسمان پاڈشاو جافینە جە گوڵەنبەر و هەڵەبجە، ڕووەو قینگپرتەی پپسەیۆیشان جە ئەستەمبوڵی و بەغڈای پا میراتی دژە ئەرانیەی کە پەی یەکەم جاری دڵی جەنگەکانو موسەنا و جەنگو قادسیەی ساڵەو (٦٣٤) پێڕایی ئیلهامشان چەنە وەرگپرتەبێ.

جافەکێ دەسشان کەرد بە پۆشای جبە و عەبای سووڕەی ئەرانییەکانی و جە سەردەمو حوکومڕانی عادیلە خانمبنە ئاڵاو ئەردەڵانی و قاجارەکانی چەنی شەری نەڕنی ئەرانی گردو یاگەکانو هەڵەبجە و گوڵەنبەرینە مەوبنێ. عوسمان پاڈشاو جافی وردە وردە یاوا ئانەی جە ژەنەکپش بتەرسۆ، چوونکی دەسەڵاتی عوسمانی ملو ناوچەکەیرە بە تەمامی لاواز بییەبێ. جەنگەکانو ئ دمایپا چەنی ڕووسەکانی جە قەوقاز گردو ناوچەکەیشان وستەبنە دڵی باریێ پاڈشاگەردانی و بپسەرو بەرەبێ .

ئینەی سەرش کبشتۆ پەی کوشتەی تاتەیش سەرو دەسو ئا جەردە و ڕاگیرانە کە ساڵەو (١٨٨٠) پبڵایی بە دەسو ڕووسەکا چەکداری کریێببنی. قاجار و ئەردەڵان دوێ هبز و دەسەڵاتێ نزیکێ یۆتریێنی ببنی دڵی ناوچەو شارەزوورینە. وەرو ئانەی عوسمان پاڈشا ملکەچو دەسەڵاتو ژەنەکبش بێ کە قورسایی هەر دوە تەختو قاجار و ئەردەڵانیش پەشتیوە ببنی. عادیلە خانمە دوەبارە ناوچەو شارەزووریش پاسە متەراوە کە ببۆن بە شۆنکۆتەو قاجاربیەکانی و گردو ئەرەمەرزیا عوسمانیەکانو ناوچەکەیش سووک و بېقیمەتێ کەردی و پەی خبڵو جافیچ زوانی فارسی بی بە زوانو خەڵکانو دەسەچنیشان. هەم جافەکی دەسشان کەرد بە سوکایەتی کەردەی بە عەرەب و تورکی پبسە یۆی و هەس پانەی کەربنی کە باڵادەسبنی ملشارە.

تاهبر بەگو جافی، کە هەنەزاو عادیلە خانمی بێ (واتا جە ژەنێ تەری کە هەوی عادیلەی بێ)، دڵی واتە و واچینە چەنی ملاسدەر (سیخور)ی بەریتانی مێجەر ئێلی بانیستەر سۆنی، ویر و باوەڕو کوردی وەراوەر بە تورک و عەرەبی وبنا مەکەری. تاهیر بەگو جافی، چەمجەدەس و گۆشدار بێ پەی سوڵتان عەبدولحەمیدی دوەمی عوسمانی کە دەسەلاتی ڕەهاش ملو شارەزووری و سەرنیشتو ئبراقیرە بە کوردەکا بەخشابێ پبسە هبزێ چەکداری وبشان ناوچەکەنە و پبسە سوارەی حەمیدی متمانبش پەنەدێببنی.

چن نموونێ جە شبعرەکانو مەسوورەی ئەردەڵانی:

بەلای دەردەوە:

مەستوورە، چی شبعربنە دیارەن جوابو نامێوە مڵۆوە کە پەیش ئامێنە، ئاڈە گیرۆڈەو دەردی ببنە، بەڵام بە یاوای نامە میسک بوەکی، دڵش گوشاڈ بیەن، خەم و دەردش پرنان.

مەستوورە چنین سەوگەندی مەوەرۆن بە زاتو خوڈای، گۆرەبی پبخامئاوەری، بە مانگی، بە وەرەتاوی، کە ئاڈی وەشی دنیێشەنی، گۆرە هەم سەرهەنگبشەنی، یۆشا قەنەدەن، ئەویچ شەکەرەن، پاسە دیارەن دوی کەسبنی، کە ڕەنگە یۆشا خەسرەو خانی هامسەرش، ئەویچشا براش بۆن:

ئارۆ کەفتەببم بە لای دەردەوە

نامەی نەوجەستەم تازە کەردەوە

ساێ زیاتەر خوابم بەردەوە

جەو دما نە ڕووی میهر و وەفاوە

هۆربزام نە جا وبسام وە پاوە

تەعزیمی نامەی مشک فامم کەرد

مەڵهەم بی پەی زام، دەوا بی پەی دەرد

قەسەم بەو خودای هەفت ئاسمان بۆ

سەوگەند بە یەکتای حەق حاڵزان بۆ

قەسەم تەبارەک نووری ئەحمەد بۆ

قەسەمم بە تاج شاهی سەرمەد بۆ

قەسەمم بە میهر عالەم ئارا بۆ

قەسەمم بە حەق میهر و وەفا بۆ

قەسەمم بە ماە، سەوگەند بە پەروین

قەسەم بە وەحدەت ڕەب العالمین

بە گیانی فەرزەند وبنەی ماهی من

یەعنی دڵارای غوڵام شاهی من

بە مەرگی فەرزەند چوون گیانم قەسەم

خانم، وە سۆمای چاوانم قەسەم

بە نووری زەمیر دەروبشان قەسەم

بە سۆزی دەروون دڵڕبشان قەسەم

بە میهری قەلبی چەنی تۆم قەسەم

بە گیانی عەزیز یاری نۆم قەسەم

نییەن جەی دنیا پەی دڵەی تەنگم

شادی غەیر جە تۆ، غەیر جە سەرهەنگم

هەردووتان مایەی خۆشیی حاڵمەن

هەردووتان سالار دووره مالمەن

هەردووتان دڵدار غەم ئەندبشمەن

هەردووتان مەرهەم دڵەی ڕبشمەن

هەردوو عەزیزتەر جە فەرزەندمەن

یەکێ شەکەرەن، یەکێ قەندمەن

باقی والسلام ئەی نووری دیدەم

بینایی چاوان هەم بەرگوزیدەم

موبارەکت بۆ بە شادمانی

پەی تەفریحی دام تبدا بوانی.

خەسرەوم نەوەن:

سالەی نەوەن، سالەی تازێ، بەڵام بە بێ خەسرەوی، پەی مەستوورەی سالەی تازێ هیچ وەشیێش نبیەن، ئاڤە دڵش وەش نبیەن، چونکم وەهار و گوڵ، کەش و چنوور، باخ و وەنەوشە، پەی کەسێ وەشەن کە دڵش وەشبۆن، مەستوورە دڵش ڕەنجیان، مەعشووقش ئینا تۆ خۆڵبنە، پەوکەی مەستوورە، هەم مەنسووبەکێ مات و سەرگەردان، بێ خورد و خەوەن.

خەسرەوم نەوەن ...

کۆر بام جە دیڤە، یە سالێ نەوەن

تەمام مەنسووبان، ئەر ڕۆ، ئەر شەوەن

مات و سەرگەردان، بێ خورد و خەوەن

نە دووریێ خەسرەو مەدان وە سەردا

یەخە، تا دامان، وستەن بە وەردا

ماچان: مەر خەسرەو سەرمەستی خاوی؟

مەر بەزار نە سەیر، شکار و ڕاوی؟

یە وەخت و وادەی سەیر و شکارەن

سەحرا پۆشیدە، سەبزەی وەهارەن

خیابان سەبزەن چوون زومەڕەد ڕەنگ

بوڵبوڵ مەشغووڵەن بە نالەی ئاهەنگ

گوڵسورخ نەمەندەن ڕەنگ نە جەمینش

شەقایق ڕەوان ئەشک و ئەسرینش

نەرگس حەسرەتمەند نە دیداری تۆن

داغداری باڵات، ئەر شەوەن، ئەر ڕۆن

شەوبۆ نە کۆهسار [هەر داد پەلاش]

بەنەفشە و ڕەعنا نەوحە و عەزاش

زیبا و نەستەرەن چەنی سیسەنبەر

ئەلوەداشانەن پەی شای لاڵ کەمەر

سۆسەن و لالە، ئەگەر بە داخەن

گوڵەزەرد پەرێت، نە ئاخ و داخەن

گوڵ زەمەق پۆشا، لیباسی ماتەم

ئەو داغداری تۆن، شای دارا حەشەم

هەر یەک وە ڕەنگێ داخ وە بانی داخ

نە داخی باڵات، سەرتاپا قەڵاخ

نەوحەخوانی تۆن نە باغی خەسرەو

جەم بەستەن نە دەور ئوتاغی خەسرەو

خوسووسەن «سوڵتان» مەحزوونی موزتەر

مەناڵوون پەربت جە زەینەب بەتەر

مەواچوون: فەریاد فوغانم خەسرەو

ڕەنج بەردەی بێ سوود، وە بادم خەسرەو

عەزیزی نازار باوانم خەسرەو

بینایی بە ڕاست چاوانم خەسرەو

نەهاڵی تازە پەی یاوام خەسرەو

ئاتەشپارەی جەنگ هەم داوام خەسرەو.

میرنشینو بابانی

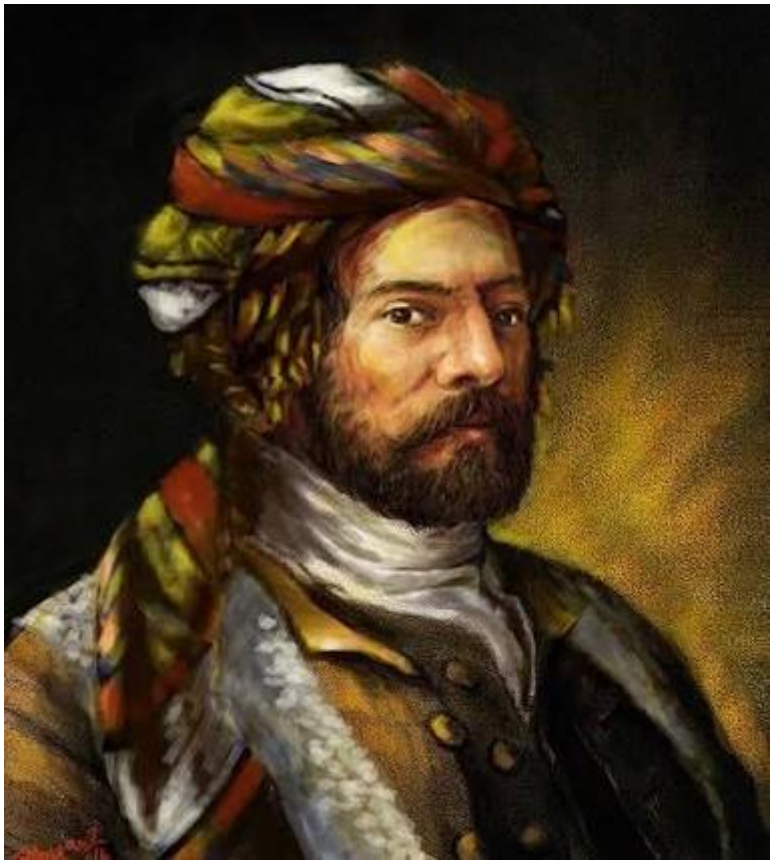

شارو سلێمانی و نامێ شارەکەی

جە بارەو نامێ سلێمانی پەیلوێ جیاوازێ هەنێ، هەریۆشان نامێ شارەکەی مەگێلنۆوە پەی سەرچەی جیاوازی چەویتەریشان. ئانەی کە ئینا وەردەسانە و دیارەن، پەنج پەیلوێ جیاوازێ هەنێ ئەچی بارۆ:

ڕای یەکەمە: دڵی بنەیانەو بابانیەکانە نامە سلێمانێ فرێ بیبێ، چانبشا: سلێمان بەبە کورِو فەق ئەحمەدۆو دارەشمانەی، سلێمان پاشای گۆرە (سلێمان پاشای مەقتول). هەم کورِێ ئیبراهیم پاشاو بابانی بنیاڤنەرو شارو سلێمانی نامبش سلێمان بییەن، کە ئا گرد نامە سلێمانێ جە وەشەویسی حەزرەتو سلێمانیۆ نرێێنێ. بەشێ جە تاریخنویسانی مەرەجیۆشان ئیبراهیم پاشاو بابانی شارو سلێمانیش بە نامێ بابایشۆ (سلێمان) نامێ نییان .

ڕای دوەمە: سەروەختو بنیاڤنیای شارو سلێمانینە والی بەغڤای نامبش (سلێمان پاشاو کولەمەند) بییەن و بە خاترەو ئاڤیۆ نامبش نییان سلێمانی.

ڕای یەرەمە: ماچان سەروەختو هورکەنەی بناغەو شارو سلێمانینە هەرمانکەرەکێ هەمسەوبڵێشا ئبستەنۆ کە مۆرە یام خەتمەو حەزرەتو سلێمانیش سەرۆ هورکنیێنە، کاتێ مەیاوناش دەسو ئیبراهیم پاشای پبسە چبوێ موبارەکی تەماشەش مەکەرۆن و شارەکەی نامێ مەنیۆ سلێمانی.

ڕای چوارەمە: ئەمین زەکی بەگی تاریخنویس، پاسە پەیش ملۆ کە شارو سلێمانی ئیسەی یاگێ شاری تاریخی (سێلوونا) کە شارێ لۆلۆی و گۆتییەکا بییەن کۆتەن میانو دەربەنو بازیانی و ئاکباتانی. مستەر ڕیچ سالەو (١٨٢٠) ئامان پەی سلێمانی

کە: دەمو مەحموژ پاشاو بابانیۆ ئەژنیەنش کە کاتو وەشکەردەی و بنیاژنیای شارەکەینە بڕێ کەلوپەل و کەرەسپ کۆنبشا ئبستبێ پەوکەی دوورنییەن هەر سەرو وبرانەو ئا شارە تاریخیەیۆ بنیاژ نریابۆن.

ڕای پەنجەمە: پەیلوێ تەری لاواز هەن کە شارەکە بە نامپ (سلبمان پاشای جەلیلی) حاکمو مووسڵی کە سالاّنو (١٧٧١_١٧٨٩) دەسەلاّتش بییەن، بەلاّم فرەو چەنەکۆلاّەرانی ئ پەیلوایە لاواز مەوینان.

مبجەرسۆن حاکمو ئینگلیزەکانی جە سلبمانی سالاّەو (١٩٢٠) بە فەرمانێ کە دلپ ڕۆنامەو پێشکەوتنینە وەلاّشکەردەنۆ فەرمانشدان کە دلپ نویسیا ڕەسمییەکانە جیاتی نویستەی سلێمانیە، بنویسان سلێمانی.

بە ڕاو بەنەی، تەنیا ڕای دوەمە ئەقل گیرەنە، چوونکوم گەر گوزەرێ دلپ تاریخو سلبمانیرە، بەتایبەت دەسەلاّتو بابانەکارە بکەرمبن، ئانەمان پەی ڕۆشن مەبۆوە کە دلپ ئا دەسەلاّتدارانە تەماحەو دەسەلاّتی چەنی بالش کبشتەن ملشارە، چەنی پانجەقولپ یۆتریبنی مڈان و برا ملو برای مارۆ بە خاترەو دەسەلاّتی زیاتەری، وەراوەرو ئانەیچ چ کەچێ و نزمیێ مرمانان وەردەمو دەسەلاّتدارانو عوسمانی و بەتایبەت والیەکانو موسڵی و بەغڈاینە، واتا ئانەی کە بە خاترەو سلبمان پاشاو والی بەغڈایۆ نامپ نریابۆ فرە نزیکتەرەن جە ڕاسیۆ چەویشا تەری.

شارو سلبمانی سالاّەو (١٧٨٤) بە فەرمانو ئیبراهیم پاشاو بابانی بناغەش نریانەرە. سلبمانی سەرەڕاو ئانەی پبسە پایتەختو میرنشینو بابانی بەرمەگنۆن، پبسە مەلبەنێ بازرگانی و ڕۆشنویری ناوچەکەی حزور پبڈا مەکەرۆن. شبوەزوانی هۆرامی زوانو ئەدەبیاتو بەشێ فرەو سەرزەمینو کوردەواری بییەن، زوانێ وەروەلاّو دۆلاّەمەن، شاعبرانو بەشێ فرەو ناوچەکانو کوردەسانی ئەپا زوانەیە ئەدەبیاتو وبشان دەمواج و تۆمار کەردەن، بەلاّم بە ئامای پبڈای دەسەلاّتی سیاسی جە ناوچەو سلبمانینەو جاگیربیەی دەسەلاّتو بابانیەکا، شبوەزوانی سۆرانی کۆت ترۆق و جە شبوەزوانێ لۆکاّلی و ناوچەییۆ بی بە زوانو نویستەی و وانای، پانەیچە هبزش پبڈاکەرد و پاکشبش بە شبوەزوانی هۆرامی کەردە. دمای کۆتەی دۆلاّەتی عوسمانی دلپ جەنگی جەهانی یەکەمینەو وڕارەی ئەمارەتە ناوچەییە پبوەزەکا بە دۆلاّەتو حەلافەتیۆ، شارو سلبمانی پبوەز مەکریۆوە بە کۆمارو ئبراقیۆ. سالاّەو (١٩٢٢_١٩٢٤) شارو سلبمانی پایتەختو دۆلاّەتەکەو مەلیک مەحموودْی بییەن.

شارو سلبمانی چەنی ئانەی بېشکپ پەنەیاوای ڕۆشنویراو ڕامیاراو ئەدیبا و کۆششکارانی بییەن، یاگپ خبزیای چنیین شۆڕشا و بەرڕایاچ بییەن، مەلبەندێ مەعریفی و شارێ پبوەرەپی و یاگپ ژیوای خەلکە ویرو باوەڕ و ئایینە جیاوازەکا بییەن و هەن. جاران شارو سلبمانی تەنیا شش گەڕەکپ بییەن، بە نامەکانو: (کانی
ئاسکان، گۆیژە، مەلکەندی، سەرشەقام، چواربلخ، دەرگەزێن)، گەڕەکێچ هینەو جوولەکەکا بیبنە کە ئیساتپ وزیێنە سەرو گەڕەکەو سەرشەقامی. دوپ تەکیبچش چەنەبیبنپ؛ کە تەکیەی قادری پەی خوڈاپەرەسی، کە شبخ مارفی نۆدێی کەردبنۆو سەرچەمەش مەگبلۆوە پەی شبخ عەبدولقادری گێلانی. تەکیەو نەقشبەندی، کە مەولانا خالیدی نەقشبەندی مەرزنێنەرەو جە ولاّتو هیندستانی سەرو دەسو شبخ عەبدوللاّی دەهلی تەریقەتەکەش وەرگبرتەن.

میرنشینو بابانی میانو سالاّەکانو (١٥٠١_١٨٥٠) میرنشینێوە کوردی بیەن جە ناوچەو پشدەری سەرش هۆردان دلپ دەگاو دارەشمانەینە، ماچان نامپ (بابان) پەی میر (بۆداق)ی مەگبلۆوە کە وبش ئەرەمەرزنو میرنشینەکەی بیەن. کۆنتەرین میرش بە نامپ (بۆداق کورو ئەبدال) بیەن کە ماوەو سالاّنو (١٥٠١_١٥١٤) حوکمش کەردەن و بە ڕۆشنتەرین ماوەو مەرزنارەی میرنشینەکەی مەنریۆرە، میرنشینەکە جە سالاّەکانو ١٦٨٦ پیلارە بەهبز بیەن و دماییچ دەسەلاّتش دەسگبرتەن.نیمەو یەکەمو سەڈەی هەژدەینە میرنشینو بابانی جە ڕووی سیاسیوە و دژو دۆلاّەتی عوسمانی دۆرێوە ئبژاش وینان. ئاڈیچ مەگبلۆوە پەی بییەی دەسەلاّتی و هبزی سەربازی میرنشینەکەی.

ئ میرنشینە مەگنۆ ناوچەو سلبمانیوە، جە پانیشتو میرنشینو سۆرانیوە تاکو بەشێوەیچ جە وەرکۆتو کورڈەسانی مەگبرۆوە. لای وەرنیشتیچۆ تەمامو ناوچەو کەرکوکی مەگبرۆوە. بەشێوە ناوچەو شارەزووری چبرو قەلاّەمرەوی میرنشینو بابانینە بییەن. پایتەختو میرنشینەکەی قەلاّچوالان بییەن. دمای ئانەی داڈوەرو دەگاو مەلکەنی ئیبراهیم پاڈشا بە نامپ

سلێمان پاڤشاییوه ساڵەو (١٧٨٤) دەسش بە بنیاڤنیای شارێوە کەردەن و نامێ سلێمانیش پۆوە نییان و کریان بە پایتەختو میرنشینو بابانی.

سەردەمو میرنشینو بابانینە گیر و گرفتێ دلبنەیێ فرێ ببێ، ئانەیچ ببیەن بە مایێ بهەزی و لاوازی ئ میرنشینەیە جە لایێوە، لایێ تەریچۆ عوسمانی و ئەرانی بە پاو ڕێککۆتەو پێمانو قەسری شیرینی میرنشینو بابانیشان میانو وبشانە دابەش کەردەن. ئیتر دماو ئانەی ئ میرنشینە جارێ کۆتەن چەردەسانو عوسمانی و جارێتەر کۆتەن چەردەسانو ئەرانی.

سەردەمو میر عەبدولڕەحمان پاڤشاینە جارێ تەریچ میرنشینو بابانی بەهەز ببیەنۆ و سەربەوپی وبشش بانگدان. عوسمانییەکێ ساڵەو (١٨٢٢) بە لەشکەرێ فرە تۆکمە و پۆشتۆ چەرو سەرداریەتی مامەد پاڤشای وبشەنە، هۆتەریش ئاردبنە سەرو سلێمانی کە پایتەختو میرنشینەکەی ببیەن. نزیکەو پەنج سەڤ کەسێ جە سوپاو عوسمانی کوشێ، بەڵام دمایی عوسمانیەکێ تاواشان شارو سلێمانی بگەران.

مەحموود پاڤشا دمای مەردەی تاتەیش پی بە سەردارو میربشینبو بابانی تاکو ساڵەو (١٨٣٤) دەسەڵاتش دەسەنە پێ، ئەحمەڤ پاڤشا کوڕو سلێمان پاڤشای ساڵەو (١٨٣٨) تاکو ساڵەو (١٨٤٧) فەرمانڕەواو دما میرو بابانی پێ، بەڵام دماتەر کاتێ فەرمانبەرێوە عوسمانی یاگێ عەبدوڵڵا پاڤشاو بابانینە نریارە و تەمامو دامودەزگاکانی دەسبەکارێ کرێ ئیتر چێولای میرنشینو بابانی بیەیش نەمەن. مەتاومبن بواچمبن میانو ساڵەکانو(١٨٥٠_١٨٥١) دما ماوەو ژیوای میرنشینەکەی پێ.

ئینسکلوپیدیای بەریتانی جە باسو بابانەکانە:

ماوەو دەسەڵاتداری ئ میرنشینەینە زوان و ئەدەبی کوردی فرە پەرەش سانان، بە تاییبەتتی جە کۆتایی سەڤەی شانزەینە تاکو نیمەو یەکەمو سەڤەی هەژدەی. پێڤابییەی مەدرەسەی شبعری کلاسیکی کوردی سۆرانی بە ڕابەری نالی و ڕەفیقەکانیش، سالم و کوردی و مەحوی کە بەستەڵەکماڕێ شبعرێ کوردیێ ببێ دڵ شبوەزارو سۆرانینە و دماییچ بی بە زوانو ئەدەب و نویستەی و فرەو شاعیرەکانو دماتەریچ درێژەشا پەنەدا.

واچێ بابانی جە بابا یام بابە ئامێنە کە واتاو تاتەی یام براگۆرەی و ڕیش چەرمەو دڵ خەڵکی مەڤۆ، پەی نموونەی بابا سلێمان و بابا تاهیر و بابا عەلی و بابا ڕەسوول، گرد ئ مانێ مەبەخشان، هەر لەیەکۆدایێوە تەر پبسە ئینەی ڕاس نییەن. واچێ (بابا)ی دڵ زوانی هۆرامینە بە ماناو (تاتەو تاتەی یام تاتەو ئەڤێ) ێ، کە واچێ کۆنەی قەڤیمیەنەو دڵ فەرهەنگو ڕاوڕەچەو زەردەشت و یارەسانەکانە ئامێنە.

ئینسکلوپیدیای بەریتانی، ساڵەو (١٩٥٠) جە باسو بابانەکانە مەبەرۆشاوە پەی سەردەمێوە فرە کۆنی، هەم دڵ کتببو (تاریخ و جوغرافییە کردستان سیرالاکراد) جە نویستەی عەبدولقاڤر ڕۆسەمی؛ بابانیەکا مەگێلنۆوە پەی سەردەمو (کیان) و (اشکانیان) و (بنی ساسان) و پەی سەردەمو (ئەردەشبر بابکان)، واتا وەر جە ئامای عیسا پبخامئاوەری. مەڵڵا عەبدولکەریمی مودەریس دڵ کتببو (بنەیانەو زانیارانی) و (عالمان جە خزمەت زانست و ئاییئی) باسو میر حەمزەی بابانی مەکەرۆن کە ساڵەو (١٣٩٧) جە ئەران وەراوەر جەلائیریەکانی مدران و وەراوەر قەڵاو مەریوانی (مزگێ سوور)ش مەرزنانەرە. میر شەرەفخانی بەدلیسی دڵ (شەرەفنامە) کە ساڵەو (١٥٩٦) نویستەنش، پەنجبش پەی چن میرێوە بابانی کبشتبنە کە چەنی میر (شەمسەدین)ی تاتەیش پبوەرە بە فەرمانو سوڵتانی عوسمانی جەنگشان پەی پارێزگاری جە سوڵتانی عوسمانی کەردەن کە ڕەنگە میانو ساڵەکانو (١٥٣٤_١٥٥٩)) ئا جەنگێ قۆمیێبان.

دڵ تاریخو مەردۆخیچەنە حوکمو بابانیەکانی جە (سنە) و (شاریاژبر) و (شارەزوور) مەگێلیۆوە پەی کۆتایی سەردەمو یانزەی کۆچی. دڵ ئەراقیچەنە شەرەفخان و ئەمین زەکی بەگ تاریخو حوکمیشان دڵ کورڤەسانینە مەگێلناوە پەی سەردەمو سوڵتان سلێمانی قانونی، دمای ئا تاریخەیچە سەرەمڕە ببێ تاکو ساڵەو (١٨٥٠) کە کۆتایی بە فەرمانڕەوایەکەیشان ئامان.

بابانیەکێ بەپاو تاریخو دەسەڵاتداریشان چن سەردەمێنە و چن یاگێنە حوکومداریشان کەردەن، هەر سەردەمێ دڵ ناوچێوەنە ببێ، کە بەشێ جە ناوچەکانو کورڤەسانیشان گبرتەنۆ و هەم دڵ ئەرانیچەنە حوکومڤاریشان کەردەن.

بووداق سوڵتان کورِو شەربەگی

جە ئەران: مەریوان و سنە تاکو ساڵەو (١٣٩٦). جە کوردەسانو ئەراق دڵی (مەرگە) تاکو ساڵەو 1596، جە (دارشمانە) سەردەمو فەق ئەحمەدْی و سڵەمانی کوڕیش جە سەردەمو شانزەهەمی پەڈاینە. جە (ماوەت) و (قەڵاو بەکراوای) سەردەمو حوکومڈاریەتی بەکر بەگی بابانینە (بەکرە سوور) جە ساڵانو (١٦١٩_١٦٢٧)، جە (قەڵاچوالان) ساڵانو (١٦٩٩_١٧٨٤)، جە (سلەمانی) میانو ساڵانو(١٧٨٤_١٨٥٠).

نامڈارەکِی بابانی دلِی کورڈەسانی و ئەرانینە. چن دەسەڵاتداریَ بابانی دلِی کورڈەسانی و ئەرانینە حوکومڈاریشان کەردەن بە پاو سەردەمە تاریخیەکانی، چانەشا:

خانەپاڈشا: میانو ساڵانو (١٧٣٠_١٧٣٤)جە شارو سنەی نزیکەو چوار ساڵا دەسبەکار بییەن، پیَوە بەنامبانگ بییەن. تاوانش مزگیَ و وانگایَوە نزیک بە قەڵاو حکومەتی بمەرزنوَرە، دەسەڵاتش یاوان تاکو نزیکو هەمەڈانی.

بووداق سوڵتان کورِو شەربەگی: ساڵەو (١٦٢٩)لوانەنە سەرو تەختو میرنشینی و (سابڵاخ)ش کەردەن بە مەڵبەندو حوکومڈاری وەش، پیَوە ژیر و خێرکەر و داڈپەروەر بییەن. ساڵەو (١٦٦٨) یەری بەنگاوەش چۆسەرو رۆخانەو سابڵاخی جە (لەج و دارەلک و پردی سوور) مەرزنێنەرە و هەر ئەچاگەیچ مزگی سوورش ساڵەو (١٦٧٨) بنیاڈ نیان.

فەق ئەحمەدْی دارشمانە، باباگوَرەو زنجیرەی پەنجەمو بابانیەکانین و جە دارشمانە ناوچەو پشدەری پەڈابییەن و ڕازەو زۆرانبازیەکەیش چەنی (کەیغان) کناچِی قەیسەرو ڕووسی هەنە. ئی ڕازِی فرە ڕۆشنە نییەنەو سەرچەمەکەش پەسە فرەو ڕازەکانو دلِی فەرهەنگو میللەتانی ئەفسانەنەو تەنیا پەی گوَرەکەردەی ئا حاکم و دەسەڵاتدارا بییەن.

بەکربەگ (بەکرە سوور): دمای ساڵەو (١٧٠٣) بییەن بە حاکمو بابانی کە جە سەردەمو ئاڈینە وڵات گەلَ پەرەش سانان. ئاڈ بِی کە جوەو (بەکرەجق)یش وەشە کەردبنە. وبچش بە ببڵ و خاکەنازە پەسە هەرمانکەرەکانی هەرمانەش چەنە کەردبنە، بەکرەجوَیچ هەر بە نامِی ئاڈیوەنە. تەپو بەکرئاوای لاو هەڵەبجەیچ هەر بە نامِی ئاڈیوە نرێنە

سڵەمان پاڈشای گوَرەو قەڵاچوالانی: کەسَ خوڈاتەرس بیەن، بەڵام فرە بە زەبر و زەنگ بییەن. چواردە سانِی حوکمش کەردەن تاکو ساڵەو (١٧٦١) مەنەنوَ و دماتەر بە دەسو (فەق برایم) نامێوە کوشییان. جەنگو دوانزە سوارەو مەریوانی جە سەروەختو فەرمانڕەوایِی ئی میرەینە و سەروەختو حوکمو کەریم خانو زەندینە بییەن جە ئەران. سوارەکیچ برێشا ئینِی بیبنِی: بە سەرداری سەلیم بەگو بابانی (ئەشناسیا بە سەلیم سێتەنگە): ئەکرەمو مەلا هەمزە ئەفغانی، جوامێرئاغاو زەنگەنەی، میران بەگو وەڵەدبەگی، ئاغاڵ سیوەیلی، فەرامورزی زەنگەنە، سوار ئاغاو بەڵباسی، مامەند ئاغای میراودەڵی. ئا دوانزە سوارە وەرگیرِی لەشکەرێوە زەبەلاحی ئەرانی بیبنِی دلِی ساراو مەریوانی و مارێنبشان. ئی پییا بە نیازبِی قەڵاچوالانی بفارۆوە، بەڵام فریا نەکوَت.

کەسایەتییەکِی دلِی بنەیانەو بابانی:

مەحموود پاڈشا کورِو خالبڈ پاڈشای: ساڵەو (١٧٨١) واتا وەر جە بنیاڈنیای شارو سلەمانی بە یەرِی سانِی، (پاسگا مەخفەرێش) سەرو تەپو قشڵەی شارو سلەمانی وەش کەرد، ئاڈیچ پا نیازە قەڵاچوالانی بفارۆوە پەی ئی یاگِی ئیسەو سلەمانی.

برابیم پاڈشاو بابانی: شارو سلەمانیش بنیاڈ نییا، چەنی دەسپەنەو وەشکەردەی شارەکەی (مزگی گوَرە) و (مزگی تەکیە)یش وەشِی کەردبنِی. جادە و گەڕەکەو برایم پاشای دلِی شارو سلەمانی بە نامِی ئی میرەیوَ نرێنِی.

ئوَرەحمان پاڈشاو بابانی: نزیکەو ویس و چوار ساڵا حوکمی بەینا و بەینش کەردەن. ڕەوشا نیان وەر پەی ئانەی ببوَن بە والی بەغڈای، جوابەنە واتەنش: (قومَ جە ئاوەو وەرواوەو کوبسانەکانو وڵاتەکەیم بە گردو موڵکی عوسمانی نمەفارۆوە)،

بەڵکوم بڕێ جارێ سەرو قسێ ئێڵی والی بەغدای مەنریبرە. ئ میرە، مزگی سەی حەسەنی و شێخ بابا عەلی قەراخیش وەش کەردەن. دڵێ دەربەنو بازیانینە وەرگیریش دژو لەشکەرو عوسمانی کەردەن.

مەحموود پاشا کورِو ئۆرەحمان پاشای: سالّەو (١٨١٣) تاکو سالّەو (١٨٣٤) حوکمش کەردەن، (کلودیوس جیمس ڕیچ) کە سالّەو (١٨٢٠) بە گەشتێوە ئامان پەی سلێمانی گەڵێ تاریفێ سیفەتێ بەرزێ و ڕاسواچی و دڵسۆزی ئ پیایشە بە تەرزێ کەردبێ کە شایانو باسیێ.ئ میرە مزگی (بن تەبەق)یش وەش کەردەن.

سلێمان پاشا کورِو ئۆرەحمان پاشای: یۆ بییەن جە میرە بەنامبانگەکانو بابانی، باباو (عەزمی بەگو بابان)ین کە بناغەو سراو سلێمانیش نیێنەرە.

ئەحمەڈ پاشا کورِو سلێمان پاشای: دمایەمین میرو بابانییەن و پیێوە فرە ئازا بییەن، لەشکەرو بە پاو قسێ ئا ڕۆزگارەیە (عێری)یش جە سەرچنار مەرزنانەرە و شارەزێش جە فەرەنساوە ئاردبێ پەی ڕێکوستەی سوپاکەش. ئانەیچ عوسمانیەکەش ئاگاڈارێ کەردێ و چەنی چن مەڵامەتێ تەری پاڵش نیا عوسمانیەکاوە پەی ئانەی کۆتایی بە میرنشینو بابانی دڵێ شارو سلێمانینە باران، ئەحمەڈ پاشایچ بریا پەی ئەستەمبوڵی و چاگۆ کریا بە والی (یەمەن)، چواردە سالّێ جە یەمەن مەنۆ.

دمای تێکشیەو کۆتایی ئامای میرنشینو بابانی، واتا دمای نەمەنەی دەسەڵاتو بابانەکانی دڵێ شارو سلێمانی و چواردۆریشەنە، دڵێ وڵاتەکانو ئێراق و تورکیا و ئێران گەڵێ پێ شکۆداڕێ و نامڵارێ سەرشان هۆردا، چانیشا: دڵێ وەرکۆتو کورڕەسانینە: بەگزادەکێ فەیزوڵڵابەگی و بابامێری جە مەریوان و سنە و سابڵاخ و شارەکانو تەری پەسە عەبدوڵڵا خان (مجرب الدوله) و عەلی خان (اعتماد الدوله) محەمەڈ خان و سەیفەدین بابانی کورِش کە (کیانیا) بێ دڵێ پەرلەمانو ئێرانینە.

ئیسماعیل حەقی بابان: یاوان پلێ شالیاری (شالیار و ماریفەتی) جە تورکیا، هەم مامۆساو زانکۆی بییەن، چن کتێبێش هەنێ چانیشا: (حەیاتی بسمارک جە ڕووی سیاسیوە) و (قضییە دریفوس) و (حقوق اساسییە) و (ڕسائل العراق).

جیهاد بابان: کورِو حکمەت بەگی کورِو مستەفا پاشای، برازاو ئیسماعیل حەقین. حکمەت بەگی تاتەش سەردەمو عوسمانیەکانە (نائیب) سلێمانی بییەن دڵێ (کۆنیشتو مەبعوسانە). ئ پیا ژیوای سیاسیش جە ڕۆنامەوانیوە دەسپەنەکەردەن، ڕۆنامەو (قەرە گوێز چاوی ڕەش) بەرشنیەن. دڵێ شالیارگاو عەدنان مندرسینە شالیارو (یاونا_اعلام) و چی دمایەیچۆ شالیارو ماریفەتی بییەن و سالّەو (١٩٨٧) وەفاتش کەردەن.

خلیل خالڈ بەگ: کورِی گۆرەو ئەحمەڈ پاشای دما میرو بابانی بییەن، سالّەو (١٨٤٠) دڵێ شارو سلێمانی ئاما پێڈا. مامۆساو سوڵتان ڕەشادی بیەن. یاوان پلێ شالیاری و بالیۆزی، سالّەو (١٨٩٩) وەفاتش کەردەن.

شوکری بابان: کورِو مستەفا زهنی پاشای و براو ئیسماعیل حەقی بییەن، پرۆفیسور و مامۆساو زانکۆی بییەن، سالّەو هەشتاکانی وەفاتش کەردەن.

مستەفا زهنی پاشا: سالّەو (١٨٥٠) دڵێ شارو سلێمانی ئامان پێڈا، تاتەش ئیسماعیل حەقی و باباش جیهاد بییەن، زانا و ساحیبو چن کتێبێ بیەن کە بە تورکی نویستێنبش پەسە (توسیح مآزونییەت توسیح ئێلاحیات) و (برهان الحجاز).

ئەحمەڈ موختار بابان: یاوان پلێ شالیاری و دمایین سەرشالیارگاو سەردەمو مەلیکی بییەن.

ئیسماعیل پاشاو بابانی: ئ کتێبێشە نیێنەرە : (ایچاح المکنون) و (هدییه العارفین) و (اپار المنفیین).

جەلال بابان: کورِو ڕۆسەم بەگی کورِو ئیسماعیل بەگی کورِو سلێمان پاشای کورِو برایِیم پاشای بنیاڈنەرو شارو سلێمانین، یاگەگیر و ئەندامو کۆنیشتو (اعیان) و (نوجار) هەم سەردەمو مەلیکینە شالیار بییەن.

جەمال بابان: کوڕو ڕەشیڈ بەگی کوڕو عەبدوڵڵا بەگی کوڕو خالیڈ پاڈشای کوڕو ئەحمەڈ پاڈشاین جە شارو سلێمانی حاکم بییەن و گۆڤارەو (بانگو کورد)یش ساڵەو (١٩١٣) بەرشنییەن و ئەندامو کۆنیشتو (اعیان) و شش جارێ یاوان پلێ شالیاری جە سەردەمو مەلیکینە.

ئی زاتە چەنی (جەمال عەبدولقاڈر عەزمی بابان) جیان کە ساڵەو (١٩٢٧) دلێ شارو سلێمانی ئامان پێڈا و ئەرکی میرینە یاوان پلێ بڕواپەنەکریای گردی کۆنیشتو زانیاری کوردی و ڕاوەبەری گردینو شارەوانی سلێمانی و نویسەرو ویس و یەرێ کتێبە چاپکریایان بە زوانەکانو عەرەبی و کوردی و بە یەکەم سەردارو نویسەرانو کوردی جە ساڵەو 1970 هۆرچنیان و بنیاڈنەرو (یانەو سەلاحەدین) جە بەغڈا و ئەرەمەرزنو (سەنتەرو ڕۆشنویری بابان)ین جە شارو سلێمانی.

کەسایەتییە نامڈارەکێ بابانیەکانی چی سەردەمەنە:

جەمیل بەگی پاشا: ساحبقو مولکین جە ناوچەو کفری و بەغڈای. دلێ یەرێ دۆرا ئەنجومەنو کیانیایانو سەردەمو (مەلیک)ینە جاگیر بییەن. هەم کوڕەکبش (محەمەڈ بابان: پارێزەر) و (ئەحمەڈ بابان) و (مەحموود بابان: شالیار) و (نەجیب بابان: پارێزەر) و (فاتح بابان) گردشان ئەشناسیێ و بەنامبانگبێ.

حەمدی بەگ: ساڵەو (١٩٦٠) دنیاش جیائاستە، کوڕو ئۆڕەحمان پاڈشاین. دووەم کەسایەتی بییەن جە نەغڈا دمای مەلیک فەیسەڵی یەکەمی. دمای دوور وستەیۆ شبخ مەحموودی حەفیڈی پەی هیندستانی، ئینگلیز حەمدی بەگش ئاردەن پەی سلێمانی پەی ئانەی یاگێ شبخ مەحموودیش پەنە پەڕە بکەرۆوە؛ بەڵام دمای ئانەی داش وەرو خیاڵاش و چەنەش ورد بیۆ، مڈیۆ ئانە هەرمانەو ئاڈی نییەنە؛ پەوکەی دمای تبکشیەیش چەنی مەلیک فەیسەڵی و ئینگلیزی ئبراقش جیائاستەن و لوان پەی لەندەنی تاکو وەفاتش کەردەن هەر چاگە مەنەنۆ

مەڵڵا ڕەشیڈ بەگو بابانی: کوڕو فەتاح بەگو محەمەڈ بەگو خالیڈ بەگو محەمەڈ پاڈشاو خالیڈ پاڈشایەن. زانایێ ئاییئی بییەن، بیەن بە قازی جە تورکیاو هەر ئەچاگەیچ مەنەنۆ تاکو وەفاتش کەردەن.گەڵێ کتێبێش نیێنبرە، فرەتەرشان شەرحەو فەرمایبشتێ پبخامئاوەری سەلامو خوڈایش سەرو کتێبەکانو بوخاری و موسلیمی کە نۆ بەرگبێ. دمایینشان ساڵەو (١٩٩٠) چاپدریان بە نامێ (ئبقتران النیر فی مجمع البحرین). باباو دکتور جەمال و دکتور کەمال و ئیحسان فوئادین جە ئەڈێشاوە.

ئۆڕەحمان بەگو بابانی (نفوس): کوڕو خالیڈ بەگی نازنامی شبەریش (بابا)ن. پیێوە ڕۆشنویر و نیشتیمان پەروەر و شاعبرێوە پلە بەرز بییەن، فرەینەو شبەرەکانیش چواردۆرو کوردایەتیرە مەسوورپاوە (سەڈ دربخ، دۆرانو ئەسیری، قۆمو کوردی، نەبڕیاوە) (تاکو ئیسە ئی لکێ بە کەسی نەکریاوە).

عەزمی بابان: ساڵەو (١٩٥٠) وەفاتش کەردەن، کوڕو مستەفا بەگی کوڕو سڵیمان پاڈشای کوڕو ئۆڕەحمان پاڈشایەن، سەردارو هەیئەتو بەرپڕای بێ، خوڈاچەنەوەشبییە (ڕەفیق حیلمی) دلێ کتێبەکەیشەنە فرە بە عالی باسش مەکەرۆن.

مەجید پاڈشاو بابانی: ساڵەو (١٩٠٥) وەفاتش کەردەن، تەلارەو پاڈشایش دلێ شارەکڵەو کفرینە بنیاڈە نیێنە، بەجگە جە باخو پاڈشای و مدرگاو وچانیش جە ڕاو سلێمانینە وەشە کەردبنە کە (٣٠) سی هۆڈێ بیبنە. مزگی خانەقای جە کفری و جە گردی زیاتەر (ڕاو حەج)یش ئاسانە کەردە پەی ئاموشۆ خەڵکی و حاجییا، پا هەرمانە خاسایچشە سوڵتانی عوسمانی مەدالیای زەڕینش پەنە بەخشا و کتێبیانێوە فرە گۆرەش دمای وبش جیائاست کە کتێبێش بە زوانەکانو تورکی و فارسی و عەرەبی و کوردیش چەنەبێ. ئی پییا باباگۆرەو بابانەکانو کفرییەن و کوڕو عەبدولقاڈر پاڈشای کوڕو سڵیمان پاڈشای کلوڕو برایبم پاڈشای بنیاڈنەرو شارو سلێمانین.

سەلیم نوری بەگو قاڈر بەگو بابانی: ئەشناسیا بە سەلیم بەگو ڕانیەی، کە برازاو عەلی بەگو گۆرەو ڕانیەین، یەکەمین ئەندام پەرلەمانو ئبراق بییەن جە زەمانو مەلیکی کە ئا کاتە پەنەش مەواچبێ (مەجلیسو نەوابو ئبراق). نامبریا یۆن جە

کەسایەتییە دیارەکانو بنەیانەو بابانی، چنیین پلې و پۆستې ئیداریېش دریژې پەنە، پەی ماوەو چن سالێ مۆچیاریکارو سەردارو حکومەتو هەربمو کورڕەسانی بییەن، دماتەر کریان بە ڕاوەبەرو گردینو دیوانو شالیارگاو شارەوانی، نامبریا ئیسە ئینا شارەکلەو ڕانیەی، کەسایەتیێ دیارو ناوچەو پشدەر و بیتوێنین و سەرو ڕاوڕەچەو بابایانیش ساحبو دیوەخانین، کەسێ بە ویقارەن.

بەختیار بابان: وەچەو خالېڈ پاڈشاو بابانییەن، کە ئاڈیچ کورِو یەحیا بەگو تاهیر بەگو عەلی بەگو محەمەڈ خالېڈ پاڈشاو بابانین، ئەشناسیان بە (لیوا بەختیار بابان). کەسایەتیێوە نامڕارو سلېمانین، یۆن جە بابانە هەرە ئەشناسیاکانو سەردەمو ئارۆی، نامبریا سەرەڕاو ئانەی تاتە و بابایانش سەرو کورسی پاڈشایەتیوە بیبې، فەرمانڕەوایې بنەیانەو بابانیشان کەردەن و دلې شارو سلېمانینە ئەشناسیێې. ئ کەسایەتییە هەر جە تەمەنو جوانیوە دلې سلکو پۆلیسینە خزمەتش کەردەن، یەکەمین کەس بیەن دلې بەشو پۆلیسینە بیاوۆ پلې (فەریق) کە بەرزتەرین پلې سەریازییەنە. بەختیار بابان ویس و شش سالې پلەکېش لیوا بیبنە، بە مەڵامەتو چەنەئامایې و کارامەییش جە یەک کاتەنە چنیین پۆستې ئیدارې و سەریازیېش ڕاوە بەردبې، پېسە پۆستو ڕاوەبەرو گردینو پۆلیسو هەربمو کورڕەسانی و ڕاواچکارو شالیارو دلې بییەن جە یەک کاتەنە. شایانو باسیەن سالەو (١٩٣٨) تاتەش کە تاهیر بەگو بابانییەن جە سەردەمو مەلەکینە ئەفسەرێوە پلە بالا و پایەڕار بیەن.

مەڵامەتو وڕارەی میرایەتی بابانی:

مەڵامەتی ئەوەڵینو وڕای میرایەتی بابانی و میرنشینە کوردیەکانو تەرِیچ پېسە (ئەردەڵان، سۆران، بادینان، شەمزینان) پێمانو ئەرزەڕۆمی بې کە سالەو (١٨٤٧) بەسیا، بەپاو ئا پێمانەیە سەرو ئانەی ڕېکې کۆتې هەر ناکۆکی و گیروگرفتێوە بگنۆ میانشان سەرو مەزەو واتە و اچیوە چەنی یۆتریني چارەسەرش بکەران و واز جە میرنشینە کودیەکانی باران و ئیتر گردشان شۆنەو یۆیرە کۆتاییشان پەنە ئاریا؛ پەوکەی ماچمبن هەر مەڵامەتێوە تەر پەی وڕنای میرنشینو بابانی و ئەویشا تەرِیچ بواچیۆن، لاوەکین نەک سەرەکی .

بابانەکې شارو سلېمانیشان مەرزنارە، ئیبراهیم پاڈشاو بابانی یەکەم پاڈشاو بابانی بییەن کە دەسش دان هەرمانەکې و بناغەو ئ شارەیشە متەنەرە.

سۆران حەمەڕەش جە بارەو میرنشینو بابانیوە ماچۆ: گرڈ سالێ یاڈو مەرزنارەی شارو سلېمانی مەکرێوە و چن کەسێچ پیرۆزبایې جە یۆتریني مەکەران و کوچێ مشت و مرِیچ سەرو ڕۆ و تاریخو یاڈەکەیچ میانو وبشانە مەکەران، بەڵام هەرگیز واتە و واچێوە قوول سەرو ئەشناسنامەو سلېمانی و تاریخی کۆنی ئا ئەشناسنامەیە نمێنە وەر. پېسە فرە جە بۆنەکانو تەریمان ئېمە لایەنی ڕووکەشی سلېمانیمان پەی قیمەتین چەمو یاوانێ قوول و وردینە. ئەشناسنامەی سەرەکی سلېمانی دلې دوې خالە سەرەکیانە وبش مەوینۆوە کە ئاڈیچ یاخی بییەی و هەڵمەت و قوربانی و ڕۆشنویری بیەیشەن و ئارۆ ڕیشەو بەشێ ئا ئەشناسنامەیە بە تەمامی بە بابانەکانیوە لکە مەدرێۆن و فرەو جاری ئاماژە بە یەرەپاو بابانی مەکرێۆن کە شاعبرەکې نالی و سالم و کوردیې .

ئارۆ مەشۆ ئا پەرسې ئەو وبمان بکەرمبن، ئایا ئەشناسنامەی ڕۆشنویری و ملنەڈای ئ شارەیە، بابانەکانی متەنەرە و چاڈیشاوە دەسش پەنەکەردەن یام بنەچێوە کۆنتەرش هەن؟

ناوچەو شارو سلېمانی بە هۆ ئا زنجیرە کەشاوە کە ئیێ دۆرشەنە، تەرزێ جە پارِیزنای سرووشتیش بییەن و سوپاو بېگانەی بە ئاسانی نەتاوانش دەسبیاونۆ لاش. نزیک بە چوار هەزار و دوەسەڈ سالې چێوەڵ پاڈشاو ئەکەدی چۆپەڕو دەسەڵاتیشەنە ئینجا تاوانش دەسش بیاونۆ بە ناوچەکەی و لۆلۆییەکانی کە خەڵکی ڕەسەنو ناوچەکەی بیبې، بزنۆوە. مارای سوپاو ئا ناوچەیە ئنە پەی ئارام سینی ئەکەدی ئېڑا بیەن، دلې پێکەرێوە تاریخینە ئا حالەتەشە نەخشنان و ئارۆ دلې مۆزەخانەو لۆڤەرینە پارِیزیان. جە ڕاسینە تێکستې فرې کۆنې و وردې سەرو ناوچەو سلېمانی هەنې. برِیێ چی تێکستا وەر

جە وەشکەردەی ئاوبەسو دووکانی ئەزیێنێ و ئەوپ تەرپ دلپ ئەرشیفو ئەکەدی و ئاشووڕینە ئەزیێنێ و بڕێ تەرێج چی دمایاوە ناوچەو سلهمانی ئەزیێوە کە هەڵای نەوانیێنێ.

یۆ ئەچا تێکستە قیمەتییا هینو پاژشاو ئاشووڕین کە نزیکو دوپ هەزارپ و نۆسەژ سالپ چێوەڵ ئامان پەی ناوچەکەی. ئانەی یاگپ سەرنجیەن بڕێ جە ناوچەکانی نامهشان پهسە وبش مەنبنە. پەی نموونەی (چەمی ڕێزان) کە وەر جە یاوایش بە ناوچەو سلهمانی لوانش پۆرە، بە (ڕەدان) نامهش مەبەرۆن. بە وەرچەم گەرتەی ئانەی کە دلپ زوانی ئاشووری و ئارامینە فرەینەو جاری پیتو (ز) مەبۆن بە (د)، پەی نموونەی (هەزەبان) جە ئارامینە کریان بە (ئەدیاب/ئەدیابین). پا تەشکە نامەکپ ئۆسایچ پەی ئەژداڵانیمان هەر (ڕەزان) بییەن.

وەرو ئانەیە کە دلپ تێکستەکانو هۆرامانینە کە تەمەنشان مەگهڵۆوە پەی زیاتەر جە دوپ هەزار سالّا چێوەڵی، واچپ (ڕەز) پهسە وبش بەکار ئامێنە. دماتەر ئامێنە دلپ شارو سلهمانی کۆنی، ئا کاتە هەرچن شارەکە پهسە ئیسەی بنیاژ نەنریاپ، بەڵام لادەگێکپ چواردۆریش کە دماتەر جە سەردەمو بابانینە پپ بە بناغەو شارەکەی، ببپ. پاژشای ئاشووری یاگپ شارو سلهمانی ئارۆینە نامپ (ئیمالّی) مارۆن. جە ڕاسینە بەپاو ئانەی کە فرەینەو چەنەکۆڵەرانی ئا یاگپ بە یاگپ شارو سلهمانی ئارۆی دەسنیشانە مەکەران، چانهشانە (ئیمالّی) هەر دەگاو (مەڵکەندی) بۆن کە دماتەر ببینە بە گەڕەکێ جە گەڕەکەکانو شارو سلهمانی. چانهشانە کە نامپ دەگێکپ جە لاو کوردەکاوە ئەچا سەردەمەنە (ئیمالّکەندی) بیببۆ، ئیمالّ/کەند، وەرو ئانەیە کە نامەکپ پپوەن کرپێنەو لاو کوردەکاوە (کەندی ئیمالّ) بیببۆ. پەوکەی ئاشووریەکپ نامپ (کەند)یشان ناردەبنە کە ماناش هەنە و هەر بەشەی یەکەمەشان ئاردەبنە. ئانە چەنی نامپ تەرپ کوردپپ کۆنپ دلپ زوانی ئارامیچەنە کرپێنە. پەی نموونەی جە نامپ (هەزەبان)ینە ئاڈپ تەنیا بەشو (هەزەب)یشان نویستبنە و کەردەبنەشان (ئەدیاب) جە کاتێنە دماگیرو (ان) دماگیری کوردی کۆنییەن بە ماناو (ناوچە، یاگپ) مێ، نامهشان ناردەن. ئانە کۆنی گەڕەکەو مەڵکەنی نیشانە مڈۆن و جە ڕاسینە مەڵکەنی یۆنە جە گەڕەکە کۆنەکانو شارو سلهمانی. مەشۆم ئانە بزانیۆن جە کاتو هۆرکەنەی چن بازاریێ سلهمانی شۆنەواری دبرین ئەزیانۆ، واتا یاگپ شارەکەو ئارۆی شۆنەواری کۆنش چەنە بیەن و ئانەیچ دبرینی و کۆنی شارەکەی دڵنیا مەکەرۆوە، بەڵام چەنی داخپ سەرەڕاو ئانەی چەنەکۆڵیای ورد و هەرمانەی خاسەش چەنە نەکرپێنە. چن سەرچەمێ ماچان کە دماتەر وەرو خاترەو بازارەکا زوو پۆژپێنبرە.

پاژشاو ئاشووری مێنە دلپ شارێ پاڵو کەشو (ئەزمر) کە بە (زەمرو) نامهش مارۆن. چاگە چەنی سوپاو ناوچەکەی جەنگێوە گۆرە مەکەرۆن و دماتەر ڕوەمنیۆ (بەرزنجە) و ئاڈ بە (پەرسندو) نامهش مارۆن. پا شبوە (ئەزمر_زمرو) و (بەرزنجە_ پەرسندو) نامهش ئامێنە. وەر چانەی بیاوۆ ئەزمر، پاژشای ئاشووری کە مەیاوۆ کەشو پیرەمەگروونی، ئاڈ مەبەسۆشۆ بە ڕازەکپ حەزرەتو (نووحی)وە، کە ئا سەردەمەیچ داسانو خەڵکو ناوچەو کورژەسانی بییەن وەر چانەی کە دماتەر بلۆنە دلپ ئاپینەکانیوە. بەستەیۆ ناوچەکەی بە داسانو نووحیوە، ئەژاپی ناوچەکەی جە داسانەکانو میسوپوتامیای نیشانە مڈۆن.

چا سەردەمەنە ناوچەو دۆڵەو سلهمانی بە عام بە زاموا ئەشناسیێنە و یاگێ دیارە بیبنە. کاتێ پاژشاو ئاشووری مەگهڕۆش، ماچۆ قەڵاو کاسیەکانی چا ناوچەنە کۆنە بیبپ و تازبم کەردۆ و نامبم نیبا (دێر ئاشوور). کە ڕەنگە هەر ئا نامپ بۆن کە کوردەکپ دماتەر (دێر)ی ئاشووریشان کەردەبۆوە بە (شار) و نامەکبشا کەردبۆ بە (شار ئاسور) و دماتەر سەرو زوانیۆ فارپابۆ پەی (شاراسور_شارەزوور). جە ڕاسینە ئا قەڵا کە پاژشاو ئاشووری پەنجبش پەی مەکبشۆ، چانهشانە نزیک شارەکڵەو عەربەتپ ئارۆی بیەبۆن و بە درپژاپی تاریخی چاگەنە ئا قەڵا بیبنە کە دماتەر دلپ سەرچەمە ئیسلامییەکانە نامهش هەنە و بە قەڵێوە قیمەتییە نامهش ئامێنە و باس کرپۆن کە دیوارەکەش ئنە پان بییەن ئەسپسوار بەپ تەرس سەرشەرە لوان

سەرچەمە ئیسلامییەکپ کوچێ زیاڈەڕەوی مەکەران جە تاریفدای قەلاکبنە کە گوایا ئەسکەنەری مەقدۆنیچ نەتاوانش بگهرۆش و پبخامئاوەر داوڈ وبش نزاو پاربزنایش پەی قەڵاکپ و خەڵکەکەیش کەردبنە. هەم سەرچەمە ئیسلامیەکپ ماچان خەڵکەکەش ئنە یاخی و کەلە ڕەق بیەن، نەلانەنە دلپ ئاپینی ئیسلامی تاکو ئیسلام چەنەشان بپ ئومبڈ بییەن. چن ئەفسانێ جە ناوچەکەنە مەگهڵنیاوە کە پەشتگیری جە بنەچەو ئا هەقیقەتەیە مەکەران.

ناوچەکە فرە ئەچا سەردەمەیچە دبرین تەرەن و جە سەردەمو وەر تاریخی ئا دۆرەشە بەرمەگنۆن. دەگایێ پسە بسان سووری کە نزیکەن بە شارو سلمانی، تەمەنش نزیکەو یانزە هەزار سالبن و یوەنە چا دەگایا کە سەرەتاو نیشتەجایی بییەی مرۆڤی دلشکەنە بەرکۆتەن. چاگەنە یۆ جە کۆنتەرین تۆرەو ماساوی دلێ جەهانینە ئبزیانۆ کە تەمەنش بە نزیکەیی هەشت هەزار و پەنج سەڈ سالێ مەنریۆرە. تێکستەکێ سەرو ناوچەو دۆلەو سلمانی ئانەی نیشانە مڈان کە ناوچەکە فرە ئاوەڈان بییەن و یۆن جە میانەکانو دەسپەنەو شارەسانیەتو مرۆڤایەتی .

وەر جە پبدابیەی ئەکەدیەکانی، واتا زیاتەر جە چوار هەزار سالا چێوەل، دۆلەتە شارێوە یەکجار دیارش چەنە بییەن کە میانو دەسەلاتو لۆلۆبییەکانی بییەن بە نامێ (سومیروم) و پاڈشاو ئا دۆلەتەیە تێکستی تاریخی و پێکەرش چەنە جیامەنەن. چەنی داخێ تاکو ئارۆ ئا شارە نەئبزیانۆ، کە مشیۆ دلێ ئا شارەینە هەزاران پارچە تێکستێ بئبزیاوە و بەرێوە سەرو چەنیبیەی ژیوای و لایەنی فەرهەنگی ناوچەکەی ئەچا سەردەمەنە نیشانە بڈان.

وەر جە ئامای ئیسلامی چنین کەسایەتیێ نامڈارێ کریستانیێ چا دۆلبوە ئامێنی. پسە جبرائیل شارەزووری و برایم شارەزووری و چنیین کەسایەتیێ تەرێ کە خەلکو ئ ناوچەیە بیبێ. دماتەر جە سەروەختو ئیسلامینە دۆرو شارەزووری یام دۆلەو سلمانی بە ڕۆشنی بەرکۆتەن. یاقوتی حەمەوی (١١٧٩_١٢٢٩) کاتێ کە باسو شارەزووری مەکەرۆن و فرەینەو زانیاریەکانیش جە ئیین مهەلهەلی وەرگبرتبێ، بە ڕۆشنی دوە ئەشناسنامە دیارەکانو ئا سەردەمەو سلمان پەنجێ پەی مەکبشۆن کە ئینبێ: یاخیبیەی و ڕۆشنویری. سەرەتا یاقوتی حەمەوی ماچۆ کە خەلکو ئا ناوچەیە گرڈ کوردبێ و یاخیبێ جە دەسەلاتی و جە خەلیفەکانی و هەردەم میرەکبشان جە وبشانێ، واتا کوردبێ. یاقوت پەنجێ پەی زانایی خەلکو ناوچەکەی فرە بە وردی مەکبشۆ و ماچۆ: ئانەبێ ئەچا ناوچۆ خەلکانێوە حورمەتدار و گۆرێ و وەلڕەفتێ و زانێ و نامڈارێ و داڈوەرێ و چەنەکۆلەرانێ چامنێ ئامێ وەر، کە بە دەر بەنێ جە ئەژمارای و باسکەردەیشان دەرەقەتش گەرەک بێ. ئەچا داڈوەرا ئانە وەسبن کە باسو وەچەکانو شارەزووری بکەرون جە پایەبالایی و قەڈر و حورمەت و گۆرەیی بنەیانە و نشینگا و گۆرەیی ڕەفتارو نامبانگیشان، کە من نەزانانم و نەژنەویەنم دلێ گرڈو ئیسلامینە ئنەو ژمارەو ئاڈیشا داڈوەر دلێ یەک خانەواڈە و یەک نشینگایۆ داڈوەریش گبرتەبۆ دەس، هەم وەچەکانو (عەسروون)یچ کە جە شام داڈوەرێ و وەرڕەفتبێ. کە دلبشانە سەرمەشقو جەیۆجیاکەردەیۆ حەرال و حەرامیێ و فرێ تەرېچ، جە چەنەکۆلەرانو شافیعی مەزەبی، کە وانگاکێ چاڈیشا پەڕبێ و جمەشان مێ. دکتور عەبدوللا حەیانی عەرەب ماچۆ: فرەینەو ئانبشا کە قازیێ ببێ جە بەغڈا، شام، موسل و حەلەب، شارەزووریێ بیبێ. ئاڈیچ پسەو یاقوتی حەمەوی سەرسووڕیای وبش جە فرەیی زاناکانو ئا ناوچەیە دلێ تاریخینە نیشانە مڈۆن.

جە ڕاسینە سەڈان کەسایەتیێ و زانێ شارەزووریێ دلێ دۆلەو سلمانینە جە سەردەمو ئیسلامینە بیبێ، کە هەلای دەزگا کوردییەکێ ئاشێ فرېشا نیەنێ. یۆ چا کەسایەتییە جەهانییا شەمسەدینی شارەزوورین. جە ڕاسینە ئەر شەمسەدین فەیلەسوفێوە ئینگلیز یام فەڕەنسی بێ ئارۆ دنیا هەم کوردیچ ئاشنا مەبێ بە ویرو ئا ویرمەنەیە. مرۆڤ کاتێ کتبەکانو شەمسەدینی مەوانۆوە، شەرم جە بار و زروفو ڕۆشنویری ئارۆی مەکەرۆن کە ئا زانا نزیکەو هەشت سەڈ سالێ چێوەل دلێ چ عاسێوە فکرینە بییەن.

دۆلەو سلمانی چن کەسایەتیێ جەهانیېش ئاردېنېنە پېڈا

بەرکۆتەی ئ کەسایەتییا دلێ ناوچەکەینە سەرەمڕە بییەن و ئەچی پەنج پەی شش سەڈ سالەی دمایینەنە سەرەمڕە کەسایەتیێ گۆرێ جەهانیېش ئاردېنېنە پېڈا. چانېشا: برایم کوردی گۆرانی شارەزووری (١٦١٤_١٦٩٠)، مەولانا خالېڈی نەقشبەنی (١٧٧٣_١٨٢٧)، سولتان سەهاکی بەرزنجی کەسایەتی و ویرمەنی گۆرەو یارسانەکانی کە خەلکو ئ ناوچەیە بیەن و نزیک بە حۆت سەڈ سالا چێوەل سەبارەی بە کەعبە کەردەی بەرزنجەی پەی کوردی مەفەرماوۆ:

عیسا باوەما، عیسا باوەما داود تۆ بزا عیسا باوەما

شێخو بەرزنجە و حاجی و کاوەما، چێگا ئاخر مۆر فەرەن لاوەما.

سوڵتان سەهاک مەواچۆ: (داود، شێخ عیسا تاتەما و بەرزنجە جیاتی حەج و کابەو منەن و ئینێ فەرزێ و پیرۆزێنێ پەی من).

پا تەرزە ناوچەکە هەر دەم ئا هۆرکۆتە جوگرافییە پاسەش پەنەکەردەن کە تەنانەت خەڵکەکەیچش حۆڵێ بڎان حەج و کابەیچ دڵێ ناوچەکانو وێشانە بنیارە و تاکو ساڵەکانو سیەکانیچ پەنجێ پەی تەوەسیاوەکێ مزگی بەرزنجەی کریان و ئەجۆم ئارۆیچ تەوەنە سیاوەکێ هەڵای دڵێ دیوارو مزگیەکەو بەرزنجەینە مەنێنە کە ڕازێ دوور و درێژێش سەر هەنێ.

دۆڵەو سلێمانی بە درێژایی تاریخی میانێوە کوردی بیێنە و هۆرکۆتە جوگرافیەکەش پاسەش کەردەن کە هەر دەم ملش بە دەسەڵاتدارانو بێگانەی نەدابۆن جا ئا دەسەڵاتدارە خەلیفەو بەغدای بیەبۆن یام هەر دەسەڵاتدارێوە تەر. هەرچن ناوچەکە پەی چنیین جارا بە دەسو بێگانەی داگیر کریان، بەڵام هەر دەم ڕۆحێوە پارێزگاری دلێشەنە زینە بییەن و دەسەڵاتش وەرگێرتەنۆ و ناستەنش دژمەن قنگەش گەرمە بۆن. جا کاتێ کە بابانییەکێ ساڵەو (١٧٨٤) شارو سلێمانیشانی تازەیشان بنیاڎنیان و جە قەلاچوالانۆ پایتەختو ئیمارەتەکەیشان فاڕانۆ پەی ئاگەی، سەڎان ساڵێ وەر جە بییەی بابانەکانی ئا ناوچە مەڵبە\نو ویرمەڼ و کەسایەتییە جەهانیەکانی بییەن. پەوکەی ڕاسەن سلێمانی تازە پێسە شارێوە بە دەسو بابانەکانی بنیاڎ نریان، بەڵام سلێمانی پێسە فەرهەنگ و تاریخ و ئەشناسنامەکەیش، فرە جە بابانی کۆنتەرەن و سەڎان ساڵێ وەر جە ئامای بابانەکانی ئا دۆڵێ دوە کاراکتەرە تاییبەتتەکەو وێش بیێنێ، مل نەڎای بە دەسەڵاتی و بێگانەی و ڕۆشنویری.

چەنی داخێ ئارۆ پەیلوێوە حەڵەتی بێ بنەما دڵێ خەڵکینە پێسە هەقیقەتی مامەڵەش چەنی مەکریۆن کە ماچۆن لایەنی ڕۆشنویری سلێمانی چەنی مەرزنارەی شارو سلێمانی بە فەرمانو بابانەکانی دەسش پەنە کەدەن و فرەو جاری یەرەپاو بابانی، واتا یەرە شاعێرەکە کریێنێ بە وەڵڕەفتو ئا بابەتەیە، بەڵام وانایۆ چن لاپەلێ کتێبە تەمەن هەشت سەڎ ساڵەکانو ویرمەڼ و فەیلەسوفو جەهانی شەمسەدینی شارەزووری و ئەشناسای دەیان دەیان کەسایەتییە گۆرە تاریخییا ئا ناوچەیە بە تەمامەتی پەیمان ڕۆشن مەبۆوە کە چن بە هەڵەت جە ڕیشەو فەرهەنگو ئا ناوچەیە یاوێنمێنە و ویەردەنە و وەر پێڎابییەی بابانەکانی عاسو خونەواری کەسایەتیەکانی چکۆنە بیەن.

میرنشینو سۆرانی

هەر پەسە دڵی سەرچەمەکانە ئامان (کەوڵۆس) نامێ ئەرەمەرزنو میرنشینو سۆرانی بییەن، پەسە ماچان ئی کەسە جە شارو بەغڵایۆ ئامان پەی دەگاو (هاودیان) چاگە نیشتەجا بییەن. نامِ میرنشینەکەی (سۆران) جە سەردەمو میر (عیسا کورِو کەوڵۆس)یۆ پەڵا بییەن کاتێ ئی میرە و لاگیرەکپش سەرو تاشە تەوەنو (سۆر)یرە هۆروەزتبِ پەی دەسگبرتەی ملو قەڵاو (ئاوان) یام (ڕەوان)یرە، چاکاتۆن ئیتر ئی میرە و خەڵکو ئا ناوچەیە بە (سۆران) ئەشناسیێِ.

میرە نامڵارەکِ سۆرانی:

یەکەم: میر سیدی کورِو شاعەلی؛ چەنی بابانیەکا کۆتەنە دڵِ جەنگی و تاواش شارو حەریری چبرو دەساشانە بەربارۆن. موسڵ و کەرکوک و هۆڵەبریج چبرو دەسا قزڵباشیە سەفەویەکانە ڕزگار بکەرۆن و بارۆشا چبرو قەڵەمڕەوی وبش.

دووەم: عزەدین شبر؛ سەردەمو ئی میرەینە سوڵتانی عوسمانی سوڵەیمان قانونی شارو بەغڵایش چبرو دەسانو سەفەویەکانە بەرئارد، بەڵام کاتو گەڵایۆش چەنی سوپاکبش دڵِ خاکو سۆرانیرە ڕەڵِ بیِ، بە فەرمانو سوڵتانی عوسمانی عزەدین شبری گبریا و کوشیا و حوکومڕانی ناوچەکەیچ بە حسێن بەگو داسنی ئاغاو یەزیدیەکانی ئەسپاریا.

یەرەم: میر سەیفەدین؛ ئی میرە تاواش تەمامو خاکو سۆرانی چبرو فەرمانڕەوایی حسێن بەگو داسنینە بەربارۆن و کە وەڵتەر بە فەرمانو سوڵتانی عوسمانی پەنەش بەخشیباِ. هەم تاواش چنیین هۆتەرِ تەرِ میرنشینە کوردەکانی بمارِۆ بە تایبەت میرنشینو بادینانی کە بە فەرمانو سوڵتانی عوسمانی هۆتەربشا کەردیِ سەرو سۆرانی، بەڵام دماتەر بە قسِ یوسف بەگی برادۆسی مەخەڵەتیۆ و پەنا مەبەرۆن پەی ئەستەمبوڵی پەی داواو چەنەوەشبییەی جە سوڵتانی عوسمانی، کەچی بە یاوایش پاگەی دەسگیر مەکریۆن و مەکوشیۆن.

چوارەم: مستەفا بەگ؛ ئ میرە تاواش وەرگیری جە پەلامارەو بابانیەکانی بکەرۆن، بەڵام پەی ناستەی ناکۆکی میانیشان فاتمە خانەی کناچپش دا بە حسێن بەگ کورِو مەحموڎ پاشاو بابانی.

پەنجەم: میر محەمەڎ پاشا کۆرەو ڕەواندزی ١٧٨٨_١٨٣٨

دمای مەردەی تاتەیش (مستەفا بەگ) بەرنامەش متەرە پەی فراوان و پتەوکەردەی میرنشینو سۆرانی، تاواش جە ماوێ کوڵەنە زاڵ ببۆن ملو قۆم و کەسە ناحەزەکا وبشەرە و شارو ڕەواندزیش کەرد بنکەو حوکومڕانی وبش و خبڵەکانو پبسە برادۆست و سورچی و شێروانیش ئاردپ چبرو دەسەڵاتو وبش و شارو حەریریش جە بابانیەکا برِیەرە و هۆڵبرش وست سەرو میرنشینەکەیش و دماتەرکۆیە و ڕانیەیچش گبرتپ و چەمەی گولانە (زێ بچووک) بی بە سنوورو میانو بابان و سۆرانی. ببجگە چینبشایچە قەڵێ سەختپ و بەرزبچش دڵپ مەرزو میرنشینەکەیشەنە وەشپ کەردپ و کارخانەی جەنگی و وەش کەردەی چەک و تۆپ و بارووەخانەش مەرزنارە.

پاڵنەرپ بەهبزبیەی میرنشینو سۆرانی:

یەکەم: نەمەنەی دەسەڵاتو مەمالیکی جە بەغڎا و سەرقاڵی والی عەلی ڕەزای بە گرفتی دلبنەپی ولایەتەکەیش، نەک هەر ئانەیچ، بەڵکوم ناچار بی نازنامو میری میرانی ببەخشۆ بە پاشا کۆرەی (میر محەمەڎ)ی ڕەواندزی.

دووەم: سەرقاڵی دۆڵەتی عوسمانی بە جەنگی چەنی ڕوسیای و تەرسەو بەهبزبیەی پاگەو میسری سەرو دەسا محەمەڎ عەلی پاڎشاو میسری و کۆششی سەریازی پەی داگیر کەردەی شامی.

یەرەم: پبوەنپی چبریەچبری میانو ئیبراهیم پاڎشا سەردارو سوپاو میسری جە شام و میرو سۆرانی و یاوای کۆمەک و تفاق جەنگی پەی ڕەواندزی.

مەڵامەتپ دلبنەشییەی میرنشینو سۆرانی:

یەکەم: نەبییەی هامسەنگی هبزی میانو سوپاو عوسمانی و سوپاو میرنشینو سۆرانی پبسە ژمارەو سەربازا و تفاق جەنگیوە.

دووەم: دژمەنکاری قاجاریە حوکومڕانەکانو ئبرانی وەراوەر بە میر محەمەڎی و گبرتەی مەرزو میانیشان ڕوەو میرنشینەکەیرە، چوونکپ وەڵتەر پەی چن جارێ حۆڵپ پەلاماردای ناوچە کوردیەکانو چبرو قەڵەمڕەوی ئبرانیش دێببپ.

یەرەم: هۆرگبڵایۆ بەشێ فرەو خبڵە کوردەکا بە تاییبەتت خبڵەکانو میرنشینو بادینانی کە بە زەبروزەنگ ئاربێببپ پەی چبرو دەسەڵاتو میرایەتی سۆرانی.

چوارەم: پەشتگیری میاندۆڵەتی پەی دەسەڵاتی عوسمانی بە تاییبەتت پەشتگیری ڕووسیای قەیسەری و بەریتانیای، چوونکی مەسڵەحەتو ئا دوە وڵاتە زلهبزەیە ئەچا ڕۆژگارەنە دژو هەر نۆعە ژڵبوێوە جیاوازی ببپ دلپ قەڵەمڕەوی دۆڵەتی عوسمانینە.

پەنجەم: ناکۆکی و دوەبەرەپی میانو ئەندامانو بنەیانەو میرو سۆرانی دلپ وبشانە جە لایێوەو ناکۆکی میانو میرنشینو سۆرانی و میرنشینە کوردەکانو تەری جە لایێ تەرۆ.

ششەم: زەبر و زەنگ و تنِ و تیژی پاشای گۆرەی پاسەش کەرد کە ناحەزبش چبرو دەسەڵاتەکەیشەنە زیاتەربیان پبسە ناوچەکانو (شەنگال و ئامێدی).

حۆتەم: هەژاری و ڕەش و ڕووتی خەڵکو میرنشینو سۆرانی، سەرەڕاو ئانەی سوپا گۆرەکەچش سەرو شانا خەڵکە هەژارەکەی مەلەوەڕێ، کە ئانەیچ بارو سەرو شانا خەڵکەکەیش گرانتەرە کەردبێ.

هەشتەم: دۆڵەتی عوسمانی کاتێ یاوانە بە حۆڵێ و پەلکەشتەیەکا میرو سۆرانی، دەسش کەرد بە پیلان گێڵنای پەی دلبنە بەردەی میرنشینەکەی.

نۆهەم: ئەچا سەردەمەنە میرو سۆرانی هۆشیاری ورد و فرەش دلێ سیاسەت کەردەینە نەبێ، چوونکی چا کاتەنە هێزەکانو عوسمانی وبشان تەدارەک کەردەبێ پەی هۆتەرێ سەرو میرنشینو سۆرانی، چیلاوە پاشای گۆرە دەسش کەرد بە پەلامارددای چن ناوچێ چەرو دەسەڵاتو قاجاریەکا، پانەیچ قاجاریەکبش کەردێ بە دژمەنێ وبش.

دەهەم: میرو سۆرانی بە دڵفەقیری وبش بڕواش بە پێمانەکا ئینگلیز و عوسمانی کەردەو وبش دا دەسۆ.

یانزەهەم: ئینگلیز ئا کاتە بە خاسش نەزانێ کە عوسمانیە داگیرکارەکێ چانەی زیاتەر لاوازێ ببان، پەوکەی هەر چەنی دژو دەسەڵاتەکەو محەمەڈ عەلی دلێ میسرینە مدرا، پاسەیچ دژو میرنشینو سۆرانی مدراوە، سەرەڕاو ئانەی کە هانی عوسمانی و قاجاریەکانی مەڈێ کە پبوەرە پەلامارەو میرنشینو سۆرانی بڈان.

بڕێ سەرچەمێ عەینو ئاماژەی پەی فتواکێ (مەلاو خەتێ) مەکەران و مەڵڵاو شارو ڕەواندزی تۆمەتبار مەکەران پانەی کە بە فتواو حەرام کەردەی جەنگی دژو دۆڵەتی عوسمانی خەڵکش سەرد کەردەنۆ جە وبئاماڈە کەردەی پەی جەنگی چەنی سوپاو عوسمانی. بە هەر حاڵ میر محەمەڈ لوانە واتە و واچ چەنی سوپاو عوسمانی و وبش دا دەسۆ و ئاڈیچێ دمای گەرتەی ڕەواندوزی ڕەوانەو ئەستەنبوڵیشان کەرد و چاگە بە فرت و فبڵ دلبشانە بەرد. پا تەشکە میرنشینو سۆرانی بە تەمامی لاواز بی. دمای نەمەنەی میر محەمەڈی، میرایەتی سۆرانی کۆت دەسو برا و مامۆزاکاش کە جەگردی بە تواناتەر میر (ڕەسول) بێ کە کۆشش مەکەرێ پەی گێڵنایۆ سەردەمو ئاڵتونینی میرایەتی سۆرانی، بەڵام سەرکۆتە نەبی، ئاکامەنە کۆچش کەرد پەی شارو شنۆی. عوسمانیەکێ و قاجاریەکێ ڕێککۆتەنامەو ئەرزەڕومی دوەمیشان میانو وبشانە مۆرە کەرد و فرەینەو میرنشینە کوردەکاشا هۆروەشنێوە. دەسەڵاتی عوسمانیچ ڕەواندزەش پبسە قەزێوە لکنا بە ئیدارەو ویلایەتو موسلیوە جە ساڵەو (١٨٤٧).

ئا جەنگێ کە میرنشینو سۆرانی بەشداریش چەنە کەردبێ:

یەکەم: تاڵانی کەردەی کەشو مەقلووبی ساڵەو (١٨٢٠)، تاڵانێ بێ بە دەسو کوردی، بە سەرداری میر محەمەڈ پاڈشاو ڕەواندزی کە میرێ کوردی بێ. پەلامارەکێ دلێ چوارچبوەو هەڵمەتێوە وەرفراوانی بێ پەی چەسپنای دەسەڵات و نفوسەو کوردی جە سەرنیشتو میزوپوتامیای دژو پبکئاما ئاشووریەکانو ناوچەکەی. ئا تاڵانیکەردەیە بی بە مایێ وبرانکاریێ وەرفراوانی و کوشتەی و ئاوارەبیەی بەشێ فرەو ئاشووریەکانی دلێ دەگایەکاشانە.

دوەم: جەنگی دوەمو عوسمانی و سۆرانی هامنو ساڵەو (١٨٣٦)، دمای سەرکۆتەو کوردی دلێ ململانێ وەڵینبنە پبڵابی. میرو ڕەواندزی ئیسفاڈەش جە لاوازبیەی کاتی ئیمپراتوریەتو عوسمانی وەرگبرت کە خەریکو جەنگێ بێ دژو خێدیڤاتو میسری کە میسر سەرەمڕەبێ جە فراوان بیەی دەسەڵاتیش جە ئەنادۆڵ، دەسش ملو خاکە ستراتیژییەکانو عوسمانیرە گبرت، بەڵام هەر کە ئاشتی چەنی محەمەڈ عەلی لکەدریا بە یاردی زلهێزەکانو ئۆروپای، سوڵتان مەحموودی دوەم سوپاکبش ڕوەو کورڈەسانی ئاراسە کەردە.

سەرەتاو هامنو ساڵەو (١٨٣٦) دەنگو نزیک بیەیۆ هەڵمەتێوە عوسمانی بی بە مایێ ئانەی میر بکبشیۆوە پەی ڕەواندزی و چاگە پاربزگاریشان تنِ و تۆڵ کەرد. جە ڕوەو دیبلوماسیوە گۆشەگیر بیەبێ، حۆڵێ بەکارئاردەی کارتی فارسی قاجاری مەڈێ، وەرنیاریێ هامپێمانیش دژو عوسمانیەکا پەی شاو فارسی کیاستە وەراوەر بە دڈان نیای پۆرەی بە سەروەری

ئەرانیرە، بەڵام نارەحەت تەر چانەی، داڤگاو تارانی بە حوکومدای بە هەرەشێ کوردی جە ناکۆکییە سنووریيەکانە چەنی باب ئەلعالی، ئا وەرنیارێ ڕەڤە کریاوە.

جە کۆتاو مانگەو تەمموزو ساڵەو (١٨٣٦) جەنگ دەسش پەنە کەردۆ. ئەحمەڤ بەگ براو میری، سەرداری سوپاو کوردیش بە چل هەزار تفەنگچیپوە کەرد کە هۆتەرێ سەرەتاییەو عوسمانیەکانیش وەرپەرچ داوە. وەراوەر ئا ئازایی و پاڵەوانیەیە، فەرماندەیی عوسمانی ستراتیژیۆە ئاییش بەکار ئارد: فتوێوە کە جە لاو مەلای خەتێوە بە دیاریکریایی بەرەشییە، یاوناش کە هەرکەسێ جەنگی سەریازی خەلافەتی بکەرۆن، کافرەن. ئی بڕیارێ لایەنگیرانو میریش دابەشێ کەردێ کە چبرو کاریگەری مەڵاکانو لایەنگیرانو ئیمپراتوریەتینە ببێ.

سەرەڕاو بەمتمانەیی بە فتواکێ، میر نەیارێ بە ئاشکەرا دژایەتی دەسەڵاتی ئاییئی بکەرۆن، تەرسەو جە دەسدای پەشتەو خەڵکی. گۆشەگیر و جیامەنە، ڕازی بی بە تەسلیمبیەی. بریان پەی ئەستەمبوڵی و چاگە بە ئاماڤە بیەی سوڵتان مەحموودڤی دوەمی بە شەرەفۆ پەواییش چەنە کریا کە دیاریش پەشکەش کەرد و وتارێوەش سەرو براپی ئیسلامی پەشکەشە کەردە جە کاتێنە سوپاو عوسمانی کوردەسانشان وبران کەرد و سۆچناشان و تاڵانشان کەرد.

دمای شش مانگا جە دەریەدەری، میر ڕاش پەنە دریا بگەڵۆوە پەی یانەی، بەڵام ساڵەو (١٨٣٧)) جە ترابزۆن بە فەرمانو سوڵتانی تیرور کریا. مەردەکەیش مۆجێوە بەرپرای کوردیش سەراسەرو کورڤەسانیرە ئارد شۆنەو وبشەرە، جە ئەرزنجان، ئەرزەڕوم، بایەزید، بەدلیس، شارەکانو تەرو پانیشتی.

ڕەسوڵ بەگ، میرو میرنشینو سۆرانی و براو محەمەڤ پاڤشاو ڕەواندزی بێ، کۆتا میر بێ کە فەرمانڕەوپی میرنشینو سۆرانی جە سەرەتاو سەڤەی نۆزدەینە مەکەرێ. دمای مەردەی میر محەمەڤ پاڤشای ساڵەو (١٨٣٨) پەی فەترێ کەمی یاگبش گبرتۆ. تاکو ساڵەو (١٨٤٧) بە فەرمانو والی بەغدای لابریا و کۆتاپی بە میرنشینو سۆرانی ئاما.

ڕەسوول بەگ، کۆتاو سەڤەی هەژدەمی دلێ شارەکڵەو ڕەواندزی ئامان پبڤا، دلێ بنەیانێ فەرمانڕەوایانو میرنشینو سۆرانینە. کورڕو مستەفا بەگی و سەر بە ئەرستۆکراسی کوردی بەهبزو ناوچەکەی بیەن. براکەو ڕەسوڵ بەگی، میر محەمەڤ پاڤشا ساڵەو (١٨١٦)تاکو مەردەیش چبرو ئاڵاو میرنشینو سۆرانی شۆڕشو ڕەواندزینە حوکمو میرنشینەکەی مەکەرێ.

دمابەدماو کۆچی دماینو میر محەمەڤ پاڤشاو ڕەواندزی، ڕەسوڵ بەگ سەرداری میرنشینەکەیش گبرت گەرڤەن. حوکومڕانی ئاڤی تەمەنش کوڵ بێ و دلێ قۆناغێ ناسەقامگیرەی ناوچەیینە بێ، ئیمپراتوریەتی عوسمانی حۆلێ تێ کەردەیۆ دەسەڵاتیشان دلێ ناوچە کوردیەکانە و داگیرکەردەی میرنشینە سەربەوبکانو پبسە میرنشینو سۆرانی و میرنشینو بادینانی مەڤێ .

یەرەم: جەنگو بامەڕنێ؛ ساڵەو (١٨٢٨) قۆمیا، میرنشینو سۆرانی بە سەرداری میرو میرانی کە نزیک بە بامەڕنێ چەنی هبزەکانو عوسمانی خبزیا. سەرەڕاو ئانەی ژمارەشان فرەتەر بییەن، بەڵام هبزەکانو سۆرانی و هبزەکانو خبڵەکانو سۆرانی شارەزایێ فرەشان دلێ زەمینو ناوچەکەینە بییەن و تاکتیکی جەنگی وردشان بەکار ئاردەن و جەنگی گەریللایشان کەردەن پەی ئانەی سەربازە عوسمانیەکا بشڵەژناوکە ئانەبچ بی بە مایپ مەرپای عوسمانیەکا. ئی سەرکۆتەیە پاگا و مۆرااڵو میرنشینەکەیش جە کۆشش دژو حۆلەکانو عوسمانیەکا پەی چەسپنای کونترۆڵی بەهبزتەر کەرد.

ئەنجامەنە سەرکۆتەی جە بامەڕنی پەی فەترێ کاتی ئوتونومی میرنشینەکەیش پارپزنا و حۆلەکانو چەقگەرایی عوسمانیش ناوچەکەنە دماؤست، بەڵام ململانپ میانو وبشانە دەسەڵاتو میرنشینەکەیش لاواز کەرد و بی بە مایپ هۆروەشنایۆش.

چوارەم: جەنگو حومسی؛ ڕۆ هەشت یام نۆ مانگەو تەمموزی ساڵەو (١٨٣٢) پبسە بەشێ جە جەنگو میسر و عوسمانی دلێ شارەکڵەو حومسی جە سووریا قۆمیا، دماتەر دلێ خاکو عوسمانینە. سەربازە میسری و عوسمانیەکێ ئیبراهیم پاڤشاو میسری سەربازانو پاڤشاو حەلەبیشان مارێ، کە هەرچی تۆپخانپ و کەرەسپ فارایۆ ببێ دەسشانە شیێ.

ئیبراهیم پاڤشا دمای ئانەی دلێ (حومس)ینە سەرکۆتەیش گبرت، حەما و حەلەبیچش داگیرێ کەردێ و ڕوەو دەربازەو (بێلێن)ی لوا کە مەگنۆ میانو ئەنتاکیا و ئەسکەندەروونی. ئ دەربازە کربلێ بێ پەی دلێ دلو تورکیای عوسمانی، واتا ئەناتۆلیا.

سەرەتاو سالانو (١٨٣٠) میر محەمەڤ پاڤشاو سۆرانی بە تەرزێ گورج و گۆلانە میرنشینەکەش چەنی هبزەکانو دژە عوسمانی ڕپکوست. ئەچا سالبنە بەشێ فرەو سەربازەکاش کیاستێ پەی پەشتگیری کەردەی جە هەلمەتەو محەمەڤ عەلی پاشاو میسری دژو ئیمپراتوریەتی عوسمانی جە سووریا. ئا هبزە بە فەرماندەیی ئیبراهیم پاشای بەشداریش دلێ جەنگو میانو میسر و عوسمانینە (١٨٣١_١٨٣٣)نە کەرد. عەینو کاتینە میر محەمەڤ هبزێوە تەرش چبرو دەسا یۆ جە فەرماندەکاش ڕەوانەو ئبرانی قاجاری کەرد و ناوچە کوردەسانییەکێ چبرو دەسەلاتی ئبرانیش کەردێ ئامانج.

پەنجەم: جەنگو سۆران و عوسمانی یام یەکەم جەنگو سۆران و عوسمانی سالەو (١٨٣٣) قۆمیا، دمای ئانەی میر محەمەڤو ڕەواندزی میرنشینە کوردیە هامسێکبش داگیرێ کەردێ. دماتەر سەربەوبییش بانگدا و مەڕاییش ملو عوسمانیەکارە ئارد بە وەرگیری کەردەی جە گرو هۆتەرەکانو عوسمانیەکا میانو سالانو (١٨٣٣_١٨٣٥). ئینەی کە باس جە حۆلەکانو میر محەمەڤی میرو سۆرانی مەکرێۆن، گەر پاسەبیەبۆ، یانی ئەچا سەردەمەنە کە سالەکانو (١٨٣٣) پەی دمای، نیشاندەرو ئاوەزێ سیاسی قوولی ئا میرە کوردەیەن کە ئاوەزو ئانەیش بییەن میرنشینەکەیش چبرو دەسەلاتو عوسمانیەکانە ڕزگار بکەرۆن.

چەقو بەرپراکانو کوردی جە سەڤەی نۆزدەنە بە هەسی دلێ ناوچە کەشییەکانو پانیشتو کورڤەسانینە بێ. دمای پاکشێ میرنشینو بابانی، میر محەمەڤ دەسەلاتو وبش فراوانتەر کەرد، فەرمانڕەوایی میرنشینو سۆرانی کە مەگنێ میانو چەمە (زێ) گۆڕێ و سنوورو ئبرانی، کە (پێمانو وەشکەردەی دۆلەتێ سەربەوێ کوردیش گبرت گەردەن).

زەمینەو جیۆپۆلەتیکی بار بێ؛ لاوازی ئیمپراتوریەتی عوسمانی کە دلێ جەنگو دژو ڕووسیای سەرش هۆردا، جە کاتێنە سەربازەکبش دژو هبزەکانو محەمەڤ عەلی پاڤشاو میسری گلبڕێ کرێببێ کە یاخێ بیببێ جە دەسەلاتی مەرکەزی.

میر محەمەڤ بە ئیلهام وەرگبرتەی جە مۆدیلی میسری، بەرنامێ فراوانی مۆدێرنیزاسیۆنیش دلێ پایتەختو میرنشینەکەیشەنە (ڕەواندز) پیادەکەرد. کارخانەو چەک و ئەسلەحەیش مەرزنارە پەی وەشکەردەی تفەنگ و تەقەمەنی و تۆپا. زیاتەر جە دوەسەڤ تۆپبش وەشێ کەردێ کە بەشێشان تاکو ئیسەیچ ئیێ ڕەواندز و دلێ موزەخانەو شارو بەغڤاینە پاربزێنێ. عەینو کاتینە سوپێوە ئاماڤێ خاسەش مەرزنارە کە نزیکەو دە هەزار سوارێ و وبس هەزار پیادبش چەنەببێ.

تاکو کۆتاو مانگەو ئایاری، سالەو (١٨٣٣) سەربازەکبش دەسەلاتشان ملو بەشێ فرەو پانیشتو کورڤەسانیرە مەرزنابرە، بە ناوچەکانو سۆران، بادینان و موسلیچۆ. هامپێمانیش چەنی میرەکانو بۆتانی مسۆگەر کەرد. دماتەر میر محەمەڤ بە گبرتەی دیاربەکری دربژەشدا بە فراوانبیەی قەلەمرەوەکەیش.

ششەم: جەنگ دژو ئیمپراتوریەتی عوسمانی

فراوانبیەی سەربازی و سیاسی میر محەمەڤی بە خبرایی سەرنجەو باب ئەلعالیش پەی وبش کبشتە. وەراوەر پانەی سولتان مەحموودی دوەم فەرمانو هەلمەتێوە سەربازیش پەی چەقنای و سەرکوت کەردەی ژلبوەی کوردی متەببرە. سەربازانو ئیمپراتوری کە بنکەکەشان جە سێواس بێ، بە سەرداری محەمەڤ ڕەشیڤ پاشای، جەمێ کرێوە، بە پەشتیوانی هبزو وەلیەکانی (پاربزگارەکان)و موسل و بەغڤای.

جەنگو میانو عوسمانی و سۆرانی هامنو سالەو (١٨٣٤) خبزیا، بە پاو (کاپتن هێلموت ڤۆن مۆلتکە) کە ئا کاتە ڕاواچکاری سەربازی عوسمانیەکانی بێ، جەنگەکە بە تاییبەتتی فرە بە هەسی مەلێ ڕاوە. ڕاپۆرتەش دا کە کوردەکێ جەنگێ قارەمانانەشان ئەنجامدا، سەربازە عوسمانیەکبش ناچارێ کەردێ پەی ماوەو سی پەی چل ڕوا جەنگ بکەران پەی ئانەی تەنانەتەرین تەپۆلکە یام تەپیچ بگبران. سوپاو کوردی زەرەرێ فرەش بە دژمنەکاش یاونا. سەربازە عوسمانیەکێ مانیێ و بپهبزێ بیببێ، مەڕیێ و میر محەمەڤ کونترولو خاکەکەو وبش کەردشۆ.

میرو ڕەواندزی دەسش گێرت ملو بەشێ فرەو جە میرنشینە کوردە هامسایەکاشەرە و وەڵڕەفتیش کەرد پەی ناوچەو ئامەدی. چنیین جارێ هێزەکانو ئیمپراتوریەتی عوسمانیش ماڕێ.

حۆتەم: جەنگو لێزانی

جەنگو لێزانی ساڵەو (١٨٣٤) قۆمیا، کاتێ میر محەمەڎ پاڎشاو ڕەواندزی هۆتەرێش بەردە سەرو ئاشووریەکانی نزیک بە دەگاو (لێزان)ی. هەرچن ژمارەشان کەمتەر بێ، بەڵام ئاشووریەکێ بە سەرکۆتەیی بەرێشیێ. میرو ڕەواندزی تووشو مەڕیای بی.

دلێڕاسەو سەڎەی نۆزدەهەمینە گرژیەکانو میانو ئاشووریەکانی و پێکئاما کوردیە هامسێکێ بە تەرزێوە وەرچەم پەرەش ئەسا. ئاشووریەکێ بە پەشت بەستەی بە یاگە کەشیە قەڵادارەکانیشان، فرەو جاری تەپ کوێنێ ملو شارەکڵەکانو بەرواری و ئامێدی و بەبێ جیاوازی دەگا کوردیەکا تاڵان مەکەرێنێ. جە کاتێنە کە بەشێ فرێ جە مەسیحیەکا مەکوشیێنێ، بەڵام بە کوشتەی بەشێ فرەو جە پیایانو کوردی زەرەرێ فرەشان ئەو کوردی یاونا، بەڵام چەنی ئانەیچە ژەنی نەکوشێنێ.

هۆتەرە سەرەمڕەکێشان بێ بە مایێ چۆڵکەردەی دەگایەکانو پێسە (ئۆری) و نیارەی بوجی چەمڎاری پەی پارێزنای. هەڵمەتەکێ میرو ڕەواندزی یاوێ لووتکێ، کە جە سنوورو فارسیوە تاکو مووسڵشا گێرتەبێ. وەراوەر پانەیە ئاشووریەکێ هۆتەرێشان نزیک بە ئامێدی ئەنجامەدا و پاڼزە کەسێشان سەرە بڕێ، چنیین دەگێشا سۆچنێ.

دمای شش ڕوا جە هەڵمەتەی ئەوەڵینێ، ئاشووریەکێ جارێ تەر هۆتەرێشا کەردۆ، ئینەیچ پاسەش کەرد بەگو ڕەواندزی چەنی کوردانو ئامێدی و بەرواری هێز کۆبکەراوە. ئی زنجیرە قۆمیێ بێ بە مایێ ڕووبەڕووبیەێ دلێ دەگاو (لێزان)ی نزیک بە ڕۆخانەو چەمەی گۆرەی.

هەشتەم: جەنگو ماردینی

جەنگو ماردینی یام تۆقدای ماردینی، جەنگێ بێ جە ساڵانو (١٨٣٣_١٨٣٥) میانو ئیمپراتوریەتی عوسمانی چەنی میرنشینو سۆرانی و خێڵە کوردەکانی.

میر محەمەڎ پاڎشاو ڕەواندزی و سوپاکێش ماردینشان جە دەسو عوسمانیەکانی گێرت. دماجار قۆناغەو ئاشتی مدرا کاتێ ئیمپراتوریەتی عوسمانی چەنی ئەیالەتو میسری تووشو ململانێ بی. دماتەر شارەکە کۆت چێرو دەسەڵاتو یاخی و تەرەکا پێوەز بە خێڵە میللییەکانو کوردی.

ساڵەو (١٨٣٥) خێڵی میللیێ جە لاو سەربازە پیادەکانو والی ئەیالەتو دیاربەکری، محەمەڎ ڕەشیڎ بەگ، ملکەچێ کرێ، ئینەیچ دمای هەڵمەتە گۆرەکێ ئیمپراتوریەتتی عوسمانی بە سەرداری محەمەڎ ڕەشیڎ بەگی. کاتو تۆقدایەکەینە مزگی گۆرەو شارەکەی تەقیاوە. میانو ساڵانو (١٨٤٧_١٨٦٥) ئەرەنیشتێ شارەکەی تووشو پەتێوە خرابەو کۆلێرای بێ، کە ژمارێ فرێ خەڵکش کوشتێ.

نۆهەم: جەنگو هەریری

جەنگو هەریری جەنگێ بێ ساڵەو (١٨٢٢) جە سەردەمو حوکومڕانی میر محەمەڎ پاڎشاو ڕەواندزی کە بە میری کۆر ئەشناسیان دلێ پانیشتو کورڎەسانینە میانو میرنشینو سۆران و بابانینە قۆمیا. ئا جەنگە بەشێ بێ جە هەڵمەتەکانو فراوانکەردەی میرنشینو سۆرانی بە سەرداری میر محەمەڎ پاڎشاو ڕەواندزی و لکنایۆیۆرەی خاکە کوردیەکانی.

ساڵەو (١٨٢٠) میر محەمەڎ پاڎشاو ڕەواندزی دەسش کەرد بە فراوان کەردەی میرنشینو سۆرانی پەی دلێ خاکو میرنشینو بابانی، هۆتەرەکێش بە تۆقدای و کونترۆڵکەردەی (هەریر)ی کە شارێ دێرین و کۆنو میرنشینو بابانی بێ دەسشا پەنەکەرد، بابانەکێ بەبێ جەنگ دلێ هەریرینە پاکشێشان کەردێ پەی کۆیەی.

جەنگو هەریری پۆرەماڵایێ یام جەنگێ بێ میانو میرنشینو سۆرانی بە سەرداری میر محەمەڎ پاڎشاو ڕەواندزی دژو ئیمپراتوریەتی عوسمانی ساڵەو (١٨٣٢). جەنگو هەریری لوانەنە چوارچێوەو شۆڕشو ڕەواندزی بە سەرداری میر محەمەڎی پەی فراوان کەردەی سەرزەمینو میرنشینەکەیش و گێڵنایۆ خاکە کوردیەکا پەی سەرو میرنشینەکەیش.

ساڵەو (١٨٣٢) هێزە کوردیەکانو میرنشیون سۆرانی نزیک بە هەریری کەمینێشا پەی سوپێوە گۆڕێ عوسمانی نیارە، کەئیسفاڎەشان جە زەمینە کەشیەکانی کەرد.

میرنشینو سۆرانی بە سەرداری میر محەمەڎی سەرکۆتەیش دەسئارد دڵێ جەنگەکەینە و هەریر کونتروڵ کریاوەو ئاریاوە چێرو دەسەڵاتو میرنشینو سۆرانی. ئا سەرکۆتەیە پەی ماوێ کاتی ئوتونومی کوردیش پارێزنا و دڵێگەرایی عوسمانیش ناوچەکەنە دما وست.

شوڕشو میر محەمەڎی، یام شوڕشو ڕەواندزی بەرپڕایێ یام شۆڕشێوە چەکداری کوردی بێ بە سەرداری میر محەمەڎو ڕەواندزی میانو ساڵەکانو (١٨٣٠_١٨٣٨)) دژو دۆڵەتی عوسمانی. میر محەمەڎ دمابەدماو ئۆتونومی و بە ئیلهام گێرتەی جە محەمەڎ عەلی پاڎشاو میسری، هەڵمەتێوەش پەی گلێرکەردەیۆ خێڵە کوردەکانی و فراوان کەردەی نفوزەو کوردی دڵێ میزوپوتامیای سەرینینە دەسپەنەکەردە.

ساڵەو (١٨٢٩)) محەمەڎ پاڎشاو ڕەواندزی، هەڵمەتێوە سەربازیەش دژو ئێرانی قاجاری دەسپەنەکەردە و دڵێ قووڵایی خاکەکانو چێردەسو فارسەکانە وەڵڕەفتیش کەرد. تاکو ساڵەو (١٨٣٥)) هێزەکێش بە سەرکۆتەیی تەمامو ناوچەو موکوریانیشان گێرت، کە ناوچێوە تاریخی کوردی بێ و شارەکانو مەهاباد، بۆکان، پیرانشار و شنۆش گێرتۆ.

سەرەتاو ساڵانو (١٨٣٠)نە، هەڵمەتە سەربازیەکێ بە سەرداری محەمەڎ پاڎشاو ڕەاواندزی، هەر دوە ئیمپراتوریەتی عوسمانی و فارسی قاجاریش تووشو شۆکێ کەردێ. فراوانبیەیش ڕوەو وەرکۆتی و دەسدرێژی کەردەی سەرو خاکو فارسی بی بە مایێ وەشبیەی گرژیێ وەرچەمی دبلوماسی میانو ئا دوە ئیمپراتوریەینە. ئی کەردێ پێسە ئاڵەنگاریێ ڕاسەوڕاس پەی سەروەری فارسی سەرو ناوچە سنووریە کوردیەکا تەماشە مەکرێ.

ساڵەو (١٨٢٩) ئەمیر نیزام (وەرپەرسێ بەهێزو قاجاری) نامێوەش پەی محەمەڎ ڕەشیڎ پاشا (شالیاری گۆرەو عوسمانی)، کیاستە، دڵیشەنە دڵەخورپێ و تووڕەیی وێش نیشان دا سەبارەت بە ڕەفتارەکانو میرنشینو سۆرانی و پاشاکانیش کە چنیین دەگێ کوردەسانو ئێرانیشان گێرتێنێ، کە چن ناوچێ موکریانی پێسە دەگاو لاریجان، سابڵاخ (مەهاباد) و سەردەشتش چەنەبێنێ. محەمەڎ پاشاو ڕەواندزی بە دەسدرێژی کەردەی سەرو دیمو سەڵماسی و ورمێ، شاو ئێرانیش تووڕە کەرد.

ئی هۆتەرێ پێوەنییە دیبلوماسیەکێ میانو ئێرانی قاجاری و ئیمپراتوریەتی عوسمانیش زیاتەر شێونێ. فراوانوازی و جەنگەرانیی محەمەڎ پاشای نەک تەنیا پێسە هەڕەشێوە پەی سەرو مەسڵەحەتەکانو فارسی بێنێ، بەڵکووم پێسە هەڕەشێ پەی ناسەقامگیری دڵێ ناوچەکەینە تەماشە مەکرێنێ.

تۆقدای ئامێدی جە ساڵەو (١٨٣٣) قۆمیا، کاتێ میر محەمەڎ پاشاو ڕەواندزی، فەرمانڕەوای بەهێزو کوردی، هەڵمەتێوەش پەی فراوان کەردەی دەسەڵاتو وێش ملو میرنشینو بادینانی هامسایشەرە دەسپەنە کەردە.

میرنشینو بادینانی هامساو میرنشینو سۆرانی دەسەڵاتش دەسەنە شیی و سەربەوێییش لاوازبی و نەمەن. میر محەمەڎی ڕەواندزی بەگو سۆرانی ئەشناسیا بە میرە کۆرە، مووسا پاشاش کەرد بە حاکمو ئامێدی.

دمای دوەمین جەنگو سۆران و عوسمانی و سەرکۆتەی عوسمانیەکانی و دڵینەشییەی میر محەمەڎی، ئیسماعیل پاڎشاو بادینانی ئامانە مێڎان و میرنشینەکەش وەرگێرت؛ بەڵام فرەش پەنە نەشی، سەدری ئەعزەم مستەفا پاڎشا بە وێش و لەشکرەکەیشۆ ئاما سەرش و تۆقەو ئامێدیش داو کیاستش پەی بەغڎای و چاگە زینانی کریاو دڵێ زینانیینە گیانش ئەسپارا و میرنشینو بادینانی بە تەمامی هۆروەشیاوەو دڵینە شیی، ئینەیچ ساڵەو (١٨٤٣) بێ.

تۆقدای هۆلبری کە ئاماژەن پەی هۆتەرێ و گبرتەی هۆلبری و قەلاکبش بە دەسو هبزەکانو میرنشینو سۆرانی بە سەرداری میر محەمەڈ پاشاو ڕەواندزی، هەم پەی سەرو ناوچەکانو تەرو هۆلبری و پەی سەرو میرنشینو بابانی ئینا دلێ چوارچوەو حۆلەکانە پەی فراوان کەردەی میرنشینەکەی و دەسەلاتو وبش. هەم مەراش یۆڤستەی خاکە کوردیەکا بییەن.

ئەچا سەردەمەنە و جە یەک کاتەنە لوای گژێ هەر دوە ئیمپراتوری عوسمانی و ئبرانی قاجاری، نیشانێ ئازایی و یارایی میر محەمەڈ پاڈشاو سۆرانین، چوونکی تەمامو دەسەلاتە ناوچەییەکانی و میرنشینە کوردیەکبچ خوڈا خوڈاو ئانەیشان بییەن پەشگیری ئا دوە دەسەلاتە زلهبزا پەی وبشان مسۆگەر بکەران، بەتاییبەتت تەر دەسەلاتی ئیمپراتوری عوسمانی، بەلام وەرتەسکی ناوچەکەی و بېتەدارەکی سوپاو میرنشینو سۆرانی یاردیدەرێ نەبیبێ پەی میرنشینەکەی و وەراوەر بە سوپا زلهبزەکێ داگیرکارا هەر ئانەش پەنە کریان و دماجاریچ وبش و میرنشینەکەش پەی هەتایی دلبنەبریێنێ.

هەرمانە عالەکێ و خاس سازیەکێ میرنشینو سۆرانی:

هەرمانەی یەکەمە: چارەکەردەی جەنگ و گرفتە دلبیانەکا میرنشینەکەی.

هەرمانەی دوەمە: کۆشش پەی فراوان کەردەی قەڵەمرەوی میرنشینەکەی.

هەرمانەی یەرەمە: سالەو (١٨١٦) کارخانێوە چەکیش دلێ کاولان نزیک بە ڕەواندزی وەشکەرد کە دلبشەنە شمشبر و تفەنگ و گرۆلێ و چەرخێ توپا وەشێ کربینێ.

دمای سەربەوبێ میرنشینو سۆرانی حۆلێ وەرفراوان کەردەی مەرزو میرنشینو سۆرانی مەدرێ کە میر محەمەڈ ئوردوگایێ سەربازیش جە (٣٠٠٠٠) سی هەزار سەربازا مەرزناوە، کە پېکئامایێ جە (١٠٠٠٠) دە هەزار سەربازێ سواریێ و (٢٠٠٠٠) ویس هەزار سەربازێ پارەوێ.

سەرچەمەکێ تاریخی ئیسلامی ئاماژە بە واچێ (سۆران) مەکەران و ماچان: (الصهران _ السهران بلاد الصهريه) و کۆنتەرین دەق تاریخی کە نامێ سۆرانیش دلبنە ئامێبق ئی دەقەنە (مسالک الایصار). هەم دلێ (صبح الاعشی)ینە باسو سۆرانی کریان. گەر سنوورو ئی ناوچا دیاری بکەرمبن کە بە سۆران ئەشناسیان، فرەو جاری تەنیا ڕەواندزش دەسۆ مەنەن، بڕێ جار سنوورو دەسەلاتو میرنشینە هامسایەکایچش وستەن چبرو جلەوەو وبش، بەلام بە تەرزێ عام مەتاومبن بواچمبن ئی یاگێ جە ماوەو چوارسەڈ سالو دەسەلاتو میرنشینو سۆرانی بالادەسیش بییەن سەرشارە، ئاڈێ بە ملکو وبشانشان زانێنێ کە ئی یاگێ و ناوچێ بیبنێ: (ڕەواندز، هاودیان، خەلیفان، هەریر، شەقلاێ، هۆلبر، کۆیە، سماقۆلی).

سنووری سەرینو سۆرانی وبش مەڈێ جە هەکاری و ناوچەکانو وەرکۆتو کورڈەسانی، جە واریچشۆ مەیاوێ میرنشینو بابانی.

میر محەمەڈ پەی کارئاسانی و ڕاوەبەری میرنشینەکەیش سیستەمێوە ئیداری و دارایبش نیارە، دلێ سیستەمەکەیشەنە خەزبنێ یەرە بەشیش پېکئارد:

یەکەم: بەشەو مالْ و مولکی تایبەتی میری.

دوەم: بەشەو واربدات و باجی.

یەرەم: بەشەو دارایی و فەرمانڕەوایی و شارەکانی.

پاشای گۆرە میر محەمەڈ، بە هۆ بەهبزی سوپاکبشۆ کە ژمارەشان مەیاوێ نزیکەو پەنجا هەزار سەربازێ زیاتەر، تاوانش ژلبوێوە سەربەوبوازی سالەو (١٨٢٦) بنیۆرەو قەرار سەرو ڕزگاری کورڈەسانی بڈۆن، ئاڈیچ دمای یۆوستەی میرنشینە

نزیک و هامسایەکاش و ئاردەیشانە چەرو یەک دەسەڵاتی سیاسی و ئیداری. ئینجا دەسش بە جمەی ڕزگاریوازی کەردەن، هێزەکانو میر محەمەدْی ناوچەکانو شێروان و برادۆس، سوورچی، خۆشناوەتی، هەریر، هۆڵبر، پردێ، کۆیە و ڕانیەشان ڕزگار کەردەن و دماتەر ناوچەو بادینان و شەنگال و چواردۆرو موسڵی و جزیرەیش ئاردەن چەرو فەرمانڕەوایی میرنشینەکەیش.

میر محەمەدْ سالەو (١٨٣٠) لەشکەرێ گۆرەش بە سەرداریەتی ئیبراهیم پاڵشای، دژو سوڵتان مەحموودْی دوەمی عوسمانی کیاست سەرو سووریای و جە لایێ تەریچۆ لەشکەرێ تەرش بە سەرداریەتی میر موراڈی کیاست پەی ئبرانی و ئا ناوچە کە کوردشان دلبنە مەژیوێ، هەم سالەو (١٨٣٤) میرنشینو سۆرانی پێمانێ ئاشتیش چەنی ئبرانی مۆرە کەرد.

سالەو (١٨٣٦)) عوسمانیەکێ بە سەرداری ڕەشیدْ کە والی (سیواس) بێ، هێزێ گۆرە و پتەوشان کیاست سەرو میرنشینو سۆرانی و جەنگ خێزیا. دمای جەنگێ سەختی هێزەکانو عوسمانی تاواشان چواردۆرو میرنشینو سۆرانی بگبران. دماتەر میر محەمەدْ وبش لوا پەی شارو ئەستەمبوڵی. سوڵتان مەحموودْی دوەمی عوسمانی میر محەمەدْش ئازاڵ کەرد، بەڵام کاتو گەڵایۆشەنە سالەو (١٨٣٧) میر محەمەدْ یام پاڵشای گۆرەشان کوشت و دمای دە سالا ئەچا قۆمیایە، وەرە وەرە دەسەڵاتو میرنشینەکەی ڕوەو کزی لوا و سالەو (١٨٤٧) میرنشینو سۆرانی بە تەمامی هۆروەشیاوە.

میرنشینو بۆتانی

یۆ بیەن جە میرنشینە کوردەکانو سەردەمو میرایەتی، دەسەڵاتش ملو ناوچێ کوردەسانیرە لوان. گەر بوارو ڕۆنامەکاری و کەسایەتییەکا پیسە مەڵڵای جزیری و ئەحمەدْی خانی و فەقێ تەیران بە تەنیا وەربگبرێ پیسە میراتی ئا میرنشینەیە، ئانە بە تەنیا وەسبن کە لایێ لاو تاریخو ئەدەبیاتو ڕۆنامەکاری کوردی پیسە مەدالیای بە سینە و گەردەنو ئا میرنشینەیرە هۆرواسمێ .

میر عەبدولعەزیز کورڕو سلێمان بەگ کورڕو خالید بەگی ناوچەو جزیرەینە میرنشینو بۆتانیش مەرزنارەو سالەو (١٢٨٦ ک.) دەسەڵاتش ناوچەکەنە دەس گبرت. هەرچن چن سەرچەمێ تەر ئیشارە پانەیە مڵان هەکە (سلێمان بەگ) ی

تاتەش ئەرەمەرزنو میرنشینەکەی ببیەن. نامێ میرنشینەکەی مەگەڵوەوە پەی خەڵو (بۆتان) ی کە بڕیێنە ملشەرە. سنوورو میرنشینەکەی کۆتەبێ میانو هەر دوە میرنشینو (هەکاری و بادینان) ی. عوسمانییەکێ هۆڵشادان ئا میرنشینەیە بارانە چەرو دەسا وبشان و بەپاو بڕیار و داواکا ئاڈییشان جماوە. دمای جەنگو چاڵدێڕانی و بەپاو ڕێککۆتەو سوڵتانی عوسمانی و مەلا ئیدریس بەدلیسی، خەڵ و میرنشینە کوردەکێ گۆشداریشان پەی سوڵتانی و خەلافەتی نیشانە دان بە شەرتەو مەنەیۆشان دڵێ دەسەڵاتینە. ساڵەو (١٨٢١) پەڵایی گۆشداری ئا میرنشینەیە کۆتاش ئامان، عەینو ساڵبنە (میر بەدرخان پاشا) ببیەن بە میرو میرنشینەکەی، هەر سەرەتاوە نەلانەنە چەرو بارو عوسمانییەکا، پۆکەی گرفت میانشانە دروووس بییەن. بەدرخان دەسەڵاتش مەرزنۆرەو سوپاکەش بەهێزە کەرۆن. میر بەدرخان پێمانێ ئاشتیانە میانو میرنشینە کوردەکانە وەشکەرۆن بە وایەو ئانەی بە گردیشاوە وەراوەر بە عوسمانیەکا مدران. عوسمانییەکێ پەی ڕوو بەڕوو ببیەیۆ میر بەدرخانی هێزێ گۆرەی ساز و ئاماژە مەکیانا سەرو میرنشینەکەی، دماجار بە هۆکارو دەس تێکەڵکەردەی بڕێ جە خەڵ و کەسە نزیکەکا دڵێ میرنشینەکەی چەنی عوسمانییەکا، میرنشینەکە لاواز مەبۆن و مەورۆن، ئانەی زیاتەر یاگێ شانازین، دۆرو ئا بنەیانەینە جە بوارو ڕۆشنویری و ئەدەبی و ڕۆنامەکارینە کە پەپشکەششان بە میللەتو کوردی کەردەن.

دڵێ کتێبو شەرەفنامەی بەدلیسینە ئامان؛ ڕەچەڵەکو بنەیانەو میرنشینو بۆتانی مەگەڵوەوە پەی (خالێڈ کورو وەلیدی) یاوەرو پەخامئاوەری (د. خ). هەم عەینو سەرچەمەی ئاماژە پەی ئانەی مەکەرۆن کە بنەیانەو بۆتانی پەی ماوێ سەرو ویروباوەڕی یەزیدی بیەنێ و دماتەر گەڵێێ پەی سەرو ئایینو ئیسلامی، هەم ئانەی مشۆ نامێ بۆتانی جە نامێ خەڵو (بۆختی) ئامێبۆ کە بە خەڵێ جە خەڵە نامڵارەکانو سەرنیشتو کورڕەسانی مەنریارە. هەم بە میرایەتی بۆتانی واچان (ئازیزان) کە چانەشانە جە نامێ دەگاو (ئاوێزان) وەرگەبرێبۆن، یام جە نامێ ئەرەمەرزنو میرنشینەکەیۆ ئامێبۆ کە نامەش (عەبدولعەزیز کورو عومەری) ببیەن .

میرنشینو بۆتانی نزیکەو پەنج سەڕ سانێ فەرمانڕەواییش ملو شارو (جزیرە) و ناوچەکانو دۆروبەریشەرە کەردەن، چن خەڵێ کوردێ گۆرەش گەرتەنێ وبش پەسە خەڵو (پلیکان _ دونبڵی) هەم چن خەڵێ عەرەبێ و کەمینەی ئایینی پەسە ئاشووری و ئەرمەنی چەرو دەسەڵاتو میرو بۆتانینە ببیەنێ.

دڵێ میرنشینو بۆتانینە چن بنەیانێ حوکومڕانێ ببیەنێ کە گردشان مەگەڵاوە سەرو یەک ڕەچەڵەکی پەسە:

یەکەم: بنەیانەو ئازیزانی: نامڵارتەرین کەسایەتی ئی بنەیانەیە میر (عزەدین) کە جە سەردەمو تەیموری لەنگینە ژیوان. هەر جە عەینو بنەیانەینە شا عەلی کورو میر بەدری سەردەمو سوڵتان سەلیمی عوسمانیە (١٥١٢_١٥٢٠) ژیوان.

دووەم: بنەیانەو گۆرگیلی.

یەرەم: بنەیانەو فنیکی.

سەڈەی شانزەهەم و حەفڈەهەمەنە زانیارێ چامنە سەرو میرایەتی بۆتانی وەردەسەنە نییەن، بەڵام جە سەردەمو میر بەدرخانینە (١٨٢١_١٨٤٧) میرایەتی بۆتانی تەمام پەرەش سانان، چوونکی بەدرخان پاڈشا میرێوە بە تەواناو خولیاو سەربەوپی کوردیش بییەن و پەی ئانەیچە کۆششی فرەش کەردەن. سەرەڕاو سەختی و ناهەمواری بار و دۆخەکەی و ڕۆزگارو میرنشینەکەیش، میر بەدرخان پەی یاوای بە مەرامو ڕزگاری گەلو کوردی ئەچا ڕۆزگارەنە چن هەنگامێوە ئەژێش نیێنێ.

هەنگامەکێ میر بەدرخانی پەی سەرکۆتەی پروژەو سەربەوپی میرنشینو بۆتانی:

هەنگامەی یەکەمە: ناستەی ڕیشەو من و تۆبی و مەزەبی میانو موسوڵمان و مەسیحیەکانە، بەڵام ئەچی هەرمانبشەنە سەرکۆتەیش بەدەس ناردەن پانەی پیلانەو وڵاتانو بەری پەسە ڕووسیا و فەڕەنسا و بەریتانیا و دەسوەردای دڵێ کاروبارو دۆڵەتی عسمانی پەی شانای تۆمو ئاژاوڵێ میانو کەمە ئایینی و موسوڵمانەکانە.

هەنگامەی دوەمە: ئاوەژان کەردەیۆ وڵاتی بە خاسسازیکەردەی ڕاوبانەکا میانو شارەکانی و گەشەکەردەی بازرگانی، وەڵوستەی باری ڕۆشنویری و کۆمەڵایەتی بە مەرزنارەی وانگایا دڵی سنوورو میرنشینەکەیشەنە.

هەنگامەی یەرەمە: دایوەنەی سکی، واتا بەرکەردەی وەجی تاییبەتێ بە میرنشینەکەی بە تەرزێ کە سەرو دیمێشۆ نویسیاپی (ئەمیر بەدرخان بۆتان) و سەرو دیمەکەی تەریشۆ نویسیاپی (ساڵەو 1258کۆچی). کە ئینەیچە نیشانی زیرەکی و بەتەماعی میرو بۆتانی بیبنە پەی مەرزنارەی دۆڵەتی کوردی.

هەنگامەی چوارەمە: کیاستەی چن وانکاریّ پەی بەرو وەڵاتی بە نیازو تەمامکەردەی وانای سەردەمی و فەربیەی زانستی ئارۆیانەی و گەلایۆشان پەی خزمەت کەردەی وڵات و ناوچەکەیشان.

هەنگامەی پەنجەمە: مەرزنارەی هامپێمانیێ پیروزی میانو سەرخبڵە کوردەکانە بە نیازو پتەو کەردەی گیانی کوردایەتی و زاڵبییەی سەرو دەمارگیری خبڵەکی و ناوچەییرە کە پبسە دەردێ کوشەنی پەی یۆگبرتەی کوردی و تەفرەقەو میانو کوردیش مەزانی.

هەنگامەی ششەمە: نیارەی سنۆقێ پەی هۆرگبرتەی زەڕ و نەختینەی پەی کاتو جەنگی و وەنەقۆمیای خەڵکی.

هەنگامەی حۆتەمە: مەرزنارەی سوپێوە تۆکمی و بەهێزی پەی پارێزنای فەرمانڕەوایی میرنشینەکەیش و ناوچەکەی.

تاریخو ئی میرنشینەیە پبسە سەرجەم میرنشینە وەڵینەکا و تەنانەت دماتەرێج پەڕەن جە هۆراز و سەرەلبژی و کبشمەکبش و قوربانی دای. پبسەو ئانەی میانو ساڵانو (١٢٨٦_١٥١٥) میانو تەوەن ئاساوەو هۆتەرێ زلهێزەکا پبسە (ئێلخانی و جەلائیری و تەیموری و تورکمانەکانە بیبنی و باجەو ئا داگیرکاریە و پەلاماراشا بە ملکەچ کەردەی پەی ئا هێزە درێا یام وەرگیریشان دان. واتا کاتو ملکەچبیەی میرەکانە ناوچەکە و میرنشینەکەشان جە وبرانکاری و دلبنەشییەی پارێزنان و کاتو وەرگیری ڕووبەڕوو بیەیۆیچەنە تووشو قوربانی و وبرانکەری خاکەکەیشان بیبنێ. ئەچا ماوەیچەنە بېجگە جە (میر عەبدولعەزیز) هەر یۆ جە میرەکانو (سەیفەدین کوڕو عەبدوعەزیزی، مەجدەدین کوڕو عەبدولعەزیز، عیسا کوڕو مەجدەدین، بەدرەدین کوڕو عیسای، ئەبداڵ کوڕو بەدرەدین، عیزەدین کوڕو ئەبداڵی، مەجدەدین کوڕو ئەبداڵی، شەەف کوڕو بەدری، شا عەلی بەگ کوڕو بەدری) فەرمانڕەوایی میرنشینەکەیشان کەردەن و ڕووبەڕوو دۆخەکەی مدرێنێ. وەختێچ ناوچەکە دمای جەنگو (چاڵدبرانی) ساڵەو (١٥١٥) و سەرو بنەماو ڕێککۆتەنامەکەو (سوڵتان سەلیمی یەکەم) چەنی (مەلا ئیدریسی بەدلیسی) ملکەچیشان پەی دەسەڵاتدارانو عوسمانیەکانی نیشان دا، ناوچەکە و میرنشینەکە یې بە بەشێ جە دۆڵەتی عوسمانی بە شەرتەو مەنەیۆ دەسەڵاتو میرنشینەکەی چبرو دەسا بنەیانەو (شا عەلی) و کوڕ و وەچەکاشەنە سەرو بنەماو پەشتاو پەشتی.

میانو ساڵانو (١٥١٦_١٨٢١) نزیک بە (هەشت) ئەندامې بنەیانەکەی یاوێ پاپې دەسەڵاتی، تاکو ئا کاتە جە سەرەتاو سەدەی نۆزدەهەمی (میر بەدرخان کوڕو میر ئەبداڵ) ساڵەو (١٨٢١) وەراوەر بە سیاسەتو دۆڵەتی عوسمانی هۆرگبڵاوە و سەربەوبی تەمامش بانگدا. پانەیچ تەگەرەش وەردەمو پیادەکەردەی بەرنامە خاسسازیەکانو (سوڵتان عەبدولمەجیدی یەکەم) نیارە، کە حۆلبش دێ گیانێ تازە بکەرۆوە لاشەو دۆڵەتە نەوەشەکەیرە. دیارەن (میر بەدرخان کوڕو ئەبداڵ خان) بە دیارتەرین و هەم بە دماهەمین میرو بۆتانی مەنریۆرە، کە ئاوەزی نەتەوەیی کوردیش بەرز کەردۆ و هۆرگبڵایۆش دژ بە دۆڵەتی عوسمانی دڵی بازنەو شۆڕشێنە پەی سەربەوبی خاکو کوردەسانی بانگدا. میانو ساڵانو (١٨٢١_١٨٤٧)کە دەسەڵاتداری میرنشینو بۆتانیش کەرد، دڵی چنیین ویارە جیاوازانە خزمەتشان کەرد، پەی نموونەی:

١. جیاوازی چینایەتی و ڕەگەزی و ئایینیش کەم کەردۆ.

٢. باجەکبش سەرو کۆمەڵانو خەڵکی سووکې کەردې و باجبش سەرو بەروبومی کشتوکاڵی و ئاژەڵداریج کەمې کەردێ.

٣. چن وانکارێش کیاستې پەی ئۆرووپای، تاکو چاگە وانای بتەمامنان.

٤. چن کارخانێ گولانبش پەی حاجەتەکانو دڵی یانەی مەرزنێرە.

٥. کارخانەو وەشکەردەی چەک و باروتیش دڵی شارو جەزیرەینە مەرزنارە.

٦. سکی زەریش داوەنە، تاکو پەی بازارەکانو سنوورو دەسەلاتیش مامەڵەش پۆوە بکەران.

جیاواز چانبشایچە سوپایێ نیزامیەش مەرزنارە، تاکو بە شبوە و تاکتیکی سەربازی سەردەمی ڕووبەڕوو هەر هۆتەرێ دژمەنی ببۆوە، کە مەبۆن بە مایی تەرسی پەی سەرو میرنشینەکەی. ئەچی ویارەچەنە (نورڵا بەگ)ش پەی سەردارو هێزەکانو وەرکۆتی و (مەحمووڤ خانو موکوس) پەی سەرداری هێزەکانو دڵی و (یەزدان شبر)ش پەی سەرداری هێزەکانو وەرنیشتی دیاری کەردی .

هەم پا سوپێچە حۆڵی سەقامگیریی سنوورو دەسەڵاتو وبش داش و دەسەڵاتش سەرو فرەو ناوچەکانو (بۆتان و هەکاری و جەزیرە)یرە وەرفراوان کەرد. دڵی جەنگو (نەیزەب)یچەنە فرە بە سەختی سوپاو عوسمانیەکانی بە هامکاری (ئیبراهیم پاشا کورِو موحەمەڤ عەلی پاشا) میسریش مارا.

بەرپرای کورانو بەدرخان پاشای (حسێن کەنعان و عوسمان) ١٨٧٨:

دمای تەمامیای جەنگی و لکدای پێمانو بەرلینی، هەل و مەرجی دلبنەیی وڵاتو عوسمانی بە تاییبەتت دڵی وەرکۆتو ئەنادۆڵی، واتا (کوردەسان) فرە ئاڵۆزتەر بی، چوونکی ئەرمەنەکی نیشتەجێ کورڤەسانی بە بەندەو (٦١) جە پێمانو بەرلینی ڕازیی نەببنی کە ئاماژە پەی خاسسازی مەکەریی دڵی ناوچەکانو ئاڤیشانە و دەسەڵاتی عوسمانیچ ئاماژە نەیی خاسسازی ئەنجام بڤۆن. هەم سیاسەتی لارو عوسمانی وەراوەر بە کوردی جە گرڤ ڕوێوە و حۆلدای دەسەڵاتی تورکی پەی سەپنای باج و خەراجی زیاتەری ملو هیتیارانو کوردیرە زەمینەش وەش کەرد پەی بەرپرای خبڵەکانو (مۆتکانلی _ ڕاشکۆتانلی_ سیلیکی). ئی بەرپرایە کە پاییزو ساڵەو (١٨٧٨) وەرپابی، زیاتەر تەشەنەش کەرد تاکو یاوا سنورو خبڵەکانو هەر دوە ناوچەکانو بۆتان و هەکاری. ببشەک ئی بەرپرایەو سەربەوبی گەلانو بالکانی و ڕزگار بیەیشان چبرو دەسەڵاتو عوسمانینە پاڵنەرێ بەهێز بی پەی ڕەمای هەر دوە کورِەکانو بەدرخان پاڤشای دڵی سوپاو عوسمانینە و بە ئومبڤو ئانەی بتاوان سەرداریەتی بەرپراکەی دەسبگبران و بتاوان میرنشینو بۆتانی زینە بکەراوە. هەر دوە کورِەکەو بەدرخان پاشای (عوسمان بەگ و حسێن بەگ) هەر کە یاوێ بۆتان سەرداریی بەرپراکەیشان دەسگبرت و دویِ لەشکەرِبشان پبوەنیێ پەی وەرگیریکەردەی سوپاو عوسمانی کە جە هەر دوە قۆڵو موسڵی و ئەرزەڕۆمیۆ ڕوەو ناوچەو بۆتانی کۆتببنی جمە. ماوێ کوڵەنە بەرپرای کورانو بەدرخان پاشای تاواشا شارەکانو (جزیرە و جولەمبرگ و زاخۆ و ئامبدی و ماردین و نەسیبین) چبرو دەسەڵاتو تورکینە پاکی بکەرۆوە، ئینجا عوسمان بەگ وبش پبسە میرو بۆتانی ئەشناسا و بانگو سەربەوبپیش یاونا، بەڵام دەسەڵاتی عوسمانی هبزێ سەربازی گۆرەش مۆڵدابی پەی کپ کەردەیۆ بەرپراکەو خەڵکو بۆتانی، چن قۆڵبوە دەسش کەرد بە پەلاماردای ناوچەکەی. هەر دوە لەشکرەکەو بۆتانی بە سەرداری هەر دوە براکەی جە ناوچەکانو شبرناخ و بەتلیس وەراوەر بە سوپاو عوسمانی مەرِیێ و پەی ماوێ کوڵی کبشیێوە پەی دڵی شارو جزیرەی و دماتەر وەرو نەبیەی تفاق جەنگی ناچار پەناشان بەردە پەی کەش و کۆکانی. دەسەڵاتی عوسمانی پەی ناستەی یەکجاری ئی بەرپرایا شبوازی دیبلوماسیش گبرتەنەوەر ، ئاڤیچ پانەی دەسش پەنەکەرد کە بنەیانەو بەدرخان پاشای کە فرِبشان زینانەنە ببنی ئازاڤی کرِیێ و بەحری بەگ کورِو بەدرخان پاشایش کیاست پەی لاو براکاش (حسێن و عوسمان بەگ) کە کەشۆ ببنی و پبخامو سوڵتانیش پەنەیاونێ کە دژایەتی قازانجش نەمەنەن و دۆڵەت چاڤیشا وەشبییەن گەر وبشان دەسۆ بڤان. ئاڤیچی کە وبشا دڵی باریێ ناهەموارینە مەژیوبنی ناچار ڕازیی یبی کە وبشا تەسلیم بکەران. دەسەڵاتی عوسمانیچ پێمانو وبش پبسە کارو گرڤجاراش مارا، حسێن بەگش دوور وستۆ و عوسمان بەگیچش ناچار کەرد دڤانی بنیۆ دەسەڵاتی عوسمانیرە ملو ناوچەکەیرە. پی شبوە ئی شۆڕشەو بەدرخانیەکانی جاریێ تەر مرکیاراوە، هەم جە ساڵەو (١٨٨٩) (ئەمین عالی بەدرخان و مەدحەتی براش) حۆلیێ دڵسۆزانەشان دا پەی هۆرگیسنای شۆڕشی دڵی کورڤەسانینە، بەڵام نۆکەرِیی کوردی حکومەتشان ئاگاڤار کەردۆ جە بەرنامەو کورِەکانو بەدرخانی و تەقەلاو شۆڕبش کەردەیشان سەرش نەگبرت، چوونکی هەر دوە برا ئا هێزە گولانە کە چەنیشابی بە هبزێ گۆرەی سەربازی عوسمانی تۆقە درِیێ و میانو ئەرزەڕۆم و ئەرزنجانینە گردشان بە دیلی گبرِیێ.

تۆمەتێ حۆلدای شبخ سەعیدی پیرانی پەی گەڵنایۆ خەلافەتی

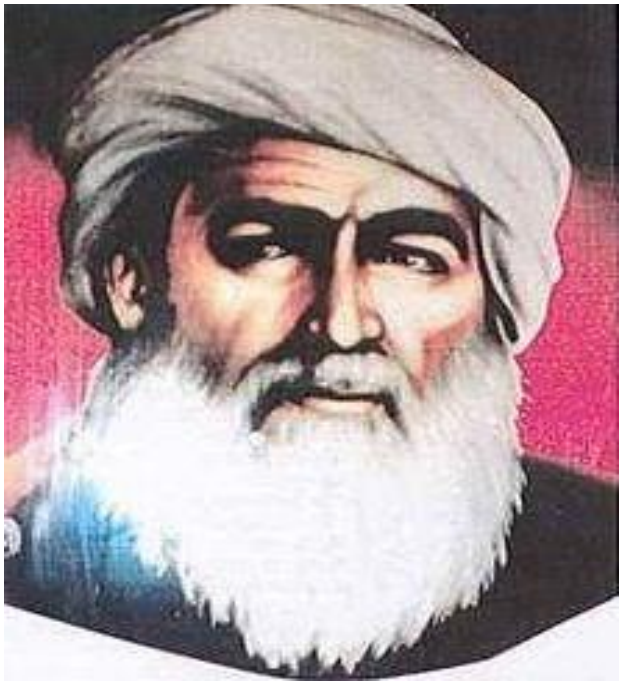

تاکو مانگەو ئازاری، سەرجەم حۆلێ و هۆتەرەکێ پەی سەرو شبخ سەعیدی مەرپاییشا وارد. دماتەر نەتاواشان ناوچەکانو پەشتەو (هینس)یچ بگبران، چوونکی هەردوە ناوچەو (هینس و تێک) دوێ ناوچێ فرە ستراتیجیێ ببێ و شبخ سەعیدیچ تەمام شارەزاو ناوچەکەی بێ. لایێ تەریچۆ، جەماوەرێوە فرەو ناوچەکانی چبرەنە هامکاری شبخ سەعیدی مەکەربێ.

دمای ببئومبڈ بییەی تورکەکا پەی ئەرەمرکنارەی شۆڕشی و یاخیبییەیەکەی، سەرەتاو مانگەو ئەپربڵی دەسشان بە هۆتەرێ ئاسمانییە کەردە و بە تەرزیێ سەخت و هەس شارەکەشان بۆمباواران کەرد. ئەچا پەلامارە ئاسمانیبنە، حکومەتو تورکیای بالەپرێ تازێ و گرانبش بەکار ئاردێ و سەرجەم ناوچەکانو پلۆ و بێنگۆلیشیانیشا ناپاڵمواراێ کەردێ؛ ئەچا جم و جوولە سەربازییەنە بالەپرخانەو خارپێتیشان بەکار ئارد.

دلێ سەنەڈە هەوالگیربیە بەربتانیەکانە ئامان کە ڕاپۆرتێ کەمبشان دەسمەگنان سەبارەت بە پەلامارەو بالەپرەکا دژو شبخ سەعیدی. بەپاو سەنەڈێ کە شارو موسلێۆ پەی بەربتانیای کیانیان، تورکیا بالەپرێ جەنگیبش پەی سەرکوت کەردەی هاموەلاتیەکاش بەکار ئاردبێ.

بەپاو سەنەڈە هەوالگیریەکانی، سەرەتا یەک هۆتەربشان کەردبنە کە دلبشەنە حۆت بالەپربشا بەکار ئاردبێ، هۆتەرێ دوەمەنە چوار بالەپرێ هۆرستبێ. بەپاو یاونای سەربازی هبزی ئاسمانی تورکی: (ئبمە تەنیا یانزە بالەپربمان هەنێ؛ چانبشایچ تەنیا شششان دەردەو جەنگی موەران).

تفەنگچیێ و سەربازەکێ شیخ سەعیدی پیرانی ڕۆ سێنزەی مانگەو شوباتی ساڵەو (١٩٢٥) پێدایی، چەنی سەربازانو تورکی دڵی دەگاو (دیکلی) نزیک بە ئامەدی ڕووبەڕوو یۆی بێ، پۆرەماڵای چەکداری قۆمیا. ئی پۆرەماڵایە بی بە مایی هۆرخبزیای بەرپڕای جەماوەری سەرجەم کوردانو سەرنیشتی، بەڵام حکومەتو تورکیای و شۆنکۆتەکبش پاگەنی چامنی وەڵێ مەکەربێ کە شیخ سەعیڈ پەی میللەتو کوردی نمەکۆشیۆ، بەڵکوم مەرامش زینە کەدەیۆ خەلافەتی عوسمانین. نیشانبچشا گەڵنایۆ ئا ئەفسەرە تورکە عوسمانیا بێ کە دژو ئەتاتورکی مەگژیبێ. ڕۆ شانزەی مانگەو شوباتی ساڵەو (١٩٢٥) پێدایی، خەڵکێ فرەشان گلبر کەردۆ و چنیین نیشانەنامبشا وەڵێ کەردێ کە شیخ نیەتش گەڵنایۆ دۆڵەتو خەلافەتین، نامێوە شیخیشان وەڵا کەردۆ کە پەی ئەفسەرەکانیش کیاستبێ، دڵی نامەکبنە داواش وەنە کەردبببێ کە جە ڕاو ئیسلامینە بگژیان. بەڵام ئا هەواڵە خەڵکەکەش سەرد نەکەردۆ، خەلکی زیاتەر لوێ پبوواییشۆ و کۆمەکی تەمامشان کەرد، پەوکەی هەریۆ جە خبڵەکانو میستان و بۆتان و مەهالامی مجیێرە سەرو ڕاوبانەکانی و بە ڕاپیمای ڕوەو ئامەد لوێ پەی ماڕای تۆقەو سەرو شیخ سەعیڈی جە ئامەد. دماتەر بەرپڕای ناوچەکانو گەنج و چاپاکچوور و ماردین و سێقی ڕێک و ئێرگانش گبرتێ. دڵی شارو مووشی، بەرپڕای خبزیا، بەڵام ڕۆ ویس و یەکی مانگەو فێیرایەری بە هبزو هەواڵارانو ئەتاتورکی وەنەشا شبونێ، ژمارێ فربشان چەنە کوشتی و دەسگیرێ کەردێ. ماوێ کەمەنە بەرپڕایەکێ فرەینەو شارەکانو سەرنیشتو کورڕەسانیشان گبرتۆ، بەڵام ئا بەرپڕێ هیچ دیسپلینێ و پتەوێشان پۆوە نەبێ پەی ئانەی ئاگرڎ خەڵکە ناڕازیەیە دڵی یەک یاگی و یەک ڕێکوزیاینە گلبرێ بکەراوە، پەوکەی سوپاو ترکی تاواش زاڵە بۆ ملو ئا دەنگە ناڕازیارەو پەرتەوازبشان بکەران و بکیاناشاوە پەی شارەکانو وبشان؛ بەڵام هامکات چەن ئی قۆمیایا، ڕۆ 23 فیرایەری دڵی شارو خارێێت (ئەلەزیز) بە سەرداری شیخ لەتیفی شۆڕشێ تەر هۆرگیسیا و لوا پاڵو شیخ سەعیڈی و شارو خارێێتیشان چبرو دەسانو تورکەکانە بەرکبشت، بەڵام ئا سەروەرێ تووڵشان نەکبشت و دمای یەرێ ڕوا ترکەکێ تاواشان شارەکەی بگبراوە.

میرنشینو هەکاری

هەکاری ناوچێوە کەشینەن، میرنشینو هەکاری مەگنۆ میانو گۆلی وان، شارو وانی و خۆشاوی. پایتەختو میرنشینو هەکاری شارو چۆلەمێرگی بیەن، وەرو ئانەی ئی میرنشینە دڵی هەرێمێ کەشینە بیەن، یاردیدەربیەن پەی ئانەی بتاوۆن وبش جە پەلامارەو دژمەنی بپارێزنۆن. پۆکەی هەر وەرە وەرە بەهێزتەر بیەن و دۆڵەتی عوسمانی فرە چەنەش مەتەرسان. پەوکەی فرەو جاری لەشکەرش مەکیانان سەرو دەگایەکانو چواردۆرو میرنشینەکەی و کاولبش کەردبێ و مووچەوەرێ و ڕۆشنویری کوردیش ئەچا هەرێمەنە بەرکەردبێ. وەرو پەلامارا و زوڵم و زۆرداری عوسمانیەکانی، خەڵکی پەناشان مەبەردبنە وەرو میرنشینو هەکاری و هێزو ئی میرنشینەیە هەتا ئامان زیاڤش کەردەن. هێزی چەکداریش یاوان زیاتەر جە چل هەزار تفەنگچیا.

لایێ تەریچۆ دۆڵەتی فارسیچ تەرسەو ئی میرنشینەیشە وەنە نیشتیبێ، هەر پەوکەی جارە ناجارێ بە لەشکەری زەبەلاحۆ هۆتەرێ مەکەرێ سەرش، بەڵام میرنشینو هەکاری سەرەمرە سەربەوبێ وبش دژو عوسمانی و فارسی بە سەربەرزی مەپارێزنێ. ئینەیچ بەتاییبەتێ جە سەردەمو مستەفا پاڤشاو هەکارینە کە میرنشینەکەش فرە بەهێز بیەبێ.

هەرچن میرنشینو هەکاری ئەچی دمادماو سەردەمو عوسمانیەکانە نامبش نەمەنیبێ، بەڵام دۆڵەت تاکو بە ئارۆیچ نەتاوانش بە تەمامی دەس بگبرۆ ملو ئا هەرێمو هەکاریرە.

شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری

شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری (شێخ عوبەیدوڵڵا کوڕو سەی تەهای نەهری کوڕو شێخ ئەحمەدْ شەهابەدینی). ساڵەو (١٨٣٠) جە شەمزینان ئامان پێدا. سەرداریْ شۆڕشو ئازاڈیوازو کوردی پێ کە ساڵەو (١٨٨٠) دڵی ناوچەو شەمزینانی و (هەکاری) و مەهابادینە شۆڕشێش خەزنا کە دمایی بە دەو سوپاو عوسمانی و قاجاری سەرکوت کریا. نازنامش سەی عوبەیدوڵڵای نەهری بییەن. بە ڕەچەڵەک وبش یاونانۆ سەرو شێخ عەبدولقاڈری گەیلانی و چاگەیچۆ پەی سەرو بنەیانەو پێخامئاوەرو ئیسلامی سەلامو خوڈایش سەریۆ، هەر وەرو ئانەیچ نازنامش (سەیڈ) بییەن.

سەی تەهای تاتەش تاواش تەریقەتیْ دڵی نەهرینە بمەرزنۆرە، دمای مەردەیش، شێخ عوبەیدوڵڵا یاگیش گەرتۆ و بی بە ڕابەرو تەریقەتو نەقشبەنیی و سەروەت و سامانێوە فرەش بە میراتی پەی مەنۆ.

سەرەتاو سەرهۆردای کەسانو شارەزا و سەردارانی بە تایبەت (شێخ) پێسە ڕابەرێوە نەتەوەیی دڵی کوردینە دەرئەنجامو سەرکوت کەردەی و پاشێل کەردەی مافەکانو خەڵکو کوردەسانی جە ئازاڈی و مافی فەرهەنگی و کەلتوری و زوانی دڵی دۆڵەتی تورکینە، بە دیاریکریاییچ سەرەتاو سەڈەی نوزدەهەمینە کاتیْ دۆڵەتی عوسمانی شەوازو حوکومڕانیەکەیش فاڕا

پەی شبوازی میانی، واتا دۆڵەت سەنتەری یام دۆڵەتی نەتەوەیی، کە ئانەیچ دمای پێڵابیەی کەمالیەکانی چبرو چەترەو ئیتیحاد و تەرەقینە.. شبخ عوبەیدوڵڵا یۆ بې چا سەردارە ئایینیا کە تاواش یاسا و هبز پەی یاگەکې بگبڵنۆوە. سەرەڕاو بییەی چن شۆڕشێ پەی گبڵنایۆ ئا زەمین و زارا کە چبرو دەسەڵاتو عوسمانیەکانە ببې، شبخ عوبەیدوڵڵا پبسە یەکەم سەرداری نەتەوەیی نامبش ئامێنە پەی مەرزنارەی ویلایەتێوە سەربەوې پەی نەتەوەو کوردی.

شبخ عوبەیدوڵڵا دلې بنەیانێوە دەسەڵاتدارینە ئامان پێڵا کە ساحبِبو زەمین و زارێ فرەی بییەن جە ناوچە کوردیەکانو چبرو دەسەڵاتو عوسمانینە. دمای دەسپەنەکەردەی جەنگو ڕووسیا و عوسمانیەکانی شبخ عوبەیدوڵڵا ئا بۆشاییە سیاسیبشە پەڕە کەردۆ کە دمای جەنگی ڕوەش کەردیې ناوچەکەی، پبسە سەرداریێ کوردی دەسەڵاتش گبرت.

شبخ عوبەیدوڵڵا دلې جەنگو میانو ڕووسیا و عوسمانینە یاردی سوپاو عوسمانیش دان چوونکی چەمەڕایی ئانەیش کەردەن کە ئیسفاڎە جە ئەنجامەکانو جەنگی وەربگبرۆن و حۆلې بڎۆن ئەچا جەنگەنە ببۆن بە سەردارو ئا کوردا کە بە نامې (غەزێوە) گلبرې بیبێ، هەتا بتاوۆن جە کاتو تەنگانەینە ئا هبزەیە پەی قازانجو کوردی بەکار بارۆن. بەشڎاریکەردەی شبخ عوبەیدوڵڵای چا جەنگەنە هۆشیاری سیاسیش قوولتەر کەرد و جە ڕاسی و دروسی دینو دۆڵەتی و ڕواڵەتەکەیش و نیازو مەغزاو جیهادو عوسمانیەکانی یاوانە، زیاتەریچ چەنی کوردەکانو پارچەکانو تەری ئاشناییش پێڵا کەرد و هەر ئەچا جەنگەنە بریێ چەکبش دەسکۆتې.

چا کاتەنە خەڵکو کوردی چبرو باری ناهەمواری نەبیەی و قاتی و قڕینە مەنالې، پەوکەی هاناشان پەی شبخ عوبەیدوڵڵای بەردە، کە پبسە ڕابەرێوە ئایینی و ڕزگاریکەری تەماشەشا کەردەن، ئاڎیچ سەرو داواو خەڵکی، کیانیاو وبش کیاست پەی ئەستەنبوڵی، تاکو سنورێوە پەی ئا هەرمانە ناڕەوایا بنیارە، بەڵام ئا حۆلې ببئاکامې بې، هەر پەوکەی گیانو شۆڕشی و کۆششی دلې دەروونو شبخینە باڵاش کەرد و حۆلې جە وبش و یاردی جە خوڎای کارێ شەریفانەش دەسگبرت و هەرچی تەوانای مادی و مانەوی وبش بې نیاشەنە خزمەتو شۆڕشەکەیش.

مەلای جزیری

مەلای جزیری؛ نامبش شبخ ئەحمەڎ کورو شبخ محەمەڎی جزیربیەن. نازنامو جزیری ئاماژە بە جزیرەو بۆتانین. ساڵەو (١٥٧٠) دلې جزیرەو بۆتانی بەدنیاڵامان کە سەردەمو ئەمیر شەرەفخانی کورو میر ئەبدالی بییەن. جە تەمەنو دە ساڵینە لاو تاتەیشۆ دەسش بە وانای کەرڎەن و دماتەر لوان لاو زانا نامبانگەکا جەزیرەی و فبرو زانستی ئایینی بییەن. سەردەمو فەقیبییەیشەنە گرڎو ناوچەکا جزیرەی و (هەکاری) و ئامێدی و دیاربەکر و عەمادی گبڵان، جە تەمەنو سی و دوە ساڵینە ئیجازەو مەڵڵاییش دریان پەنە، دماتەر بییەن بە مەڵڵا و فرەوکاتی پەی دەرس واتەیۆ وبش تەرخان کەرڎەن. شبخ محەمەڎی تاتەیچش جە بنەیانەو شبخو بەرمانی بییەن، فرە حەزش بە خونەواری کەرڎەن، دلې کتبِبو تاریخو کورڎ و کورڎەسانی، ئەمین زەکی بەگینە ئامان: مەلای جزیری نامبش شبخ ئەحمەڎەن و دلې جزیرەو (ئیین عومەر) جە نیمەو دوەمو سەڎەی ششەمی هیجری جە سەردەمو دەسەڵاتو عیمادەدین حاکمو موسلینە ژیوان. مەلای جزیری سۆفی و سەرو ڕابازو نەقشبەنی بییەن، مەلای جزیری پبسە زاناکا سەردەمو وبش چە بارەو لەیەکۆدای قورئانی و فەلسەفە و هەسارەئەشناسی و کیمیا و فیزیک و دکتۆری و چارەسەری نەوەشی شارەزاییش بییەن، هەرڕاسە زوانەکانو فارسی و عەرەبی و تورکیش بەعالی زانێنې. مەلای جزیری ساڵەو (١٦٤٠) جە جزیرەو بۆتانی عەمرەو خوڎایش کەرڎەن. ۆەرو ئانەیە جە شارو جزیرەو بۆتانی جە ئەڎێ بییەن نازنامو جزیریش وزیان پاڵ، بەڵام وبش دلې شبعرەکاشەنە نازنامو (مەلا و مەلێ) بەکارمارۆن. چن یاگێنە نازنامو (نیشان)یش بەکارئاردەن، بریێ کاتیچەنە دلې شبعرەکاشەنە (ئەحمەڎ) واتا جە نامە ڕاسیەکې وبش کەڵکش هۆر گبرتەن.

فرەو شبعرەکاش ڕەوانبې. چەبارەو دڵداری و تەسەوف و ڕاسی و خوڎاپەرەسی و تاریفې سروشتیې. ببجگە ئەچینەی مەلای جزیری واتە و واچی شبعریش چەنی میرعیمادەدینی جزیری و فەقی تەیرانی هەن. ئی شاعبرەو کوردی وبش بە شاعبرو بۆتان و گرڎو کورڎەسانی مەزانان و بەیتێنە واتەنش:

گوڵێ باغێ ئیرەمێ بۆتانم

شەبچراغێ شەبێ کوردستانم

دیوانو مەلای جزیری شبعرەکانو مەلای جزیریشان چەنەن کە بە زوانی کرمانجی واتبنبش. وەرگۆتئەشناسی ئەڵمانی (مارتین هارتمان) سالّەو (١٩٠٤) دیوانەکەو مەلای جزیریش جە بەرلین و هۆلبر و بەغدا و تاران و قامیشلۆ چاپکەردەن و وبچش وەڵینەش پەی نویستەن و دلې چاپەکەو قامیشلۆینە شبعرې دلې دیوانەکەیش بە زوانی عەرەبی لەیەکبدێنێ. هەژاری شاعبر دیوانەکەو مەلای جزیریش بە سۆرانی شەرحە کەردەن. قالّبو شبعرەکانو مەلای جزیری بە فرەیی غەزەلبنې. ئاڈ هەم تەرجیعبەند و چوارینە و موەششەحی ئەندەلوسیچش هەنې. کبشو شبعرەکانیش بە فرەیی عەرووزیبنې. مەلای جزیری یۆن جە ئەرەمەرزنەکانو مەدرەسەو شبعرې بادینیې، کە دمای مەدرەسەو شبعرې هۆرامیې ئامان پبڵا. فەق تەیران و ئەحمەڈی خانی پبسە مەلای جزیری بناغەو ئی مەدرەسەیەشان نیانەرە. پبسە مەزانمبن ئەدەبو شبعرې دلې میللەتو کوردینە پەی یەرې سەردەما، یام یەرې مەدرەسا دابەش مەکریۆن کە مەدرەسەو شبعرې هۆرامیې ئەوەڵینشانەن و مەدرەسەو شبعرې سۆرانیې کە سەردەمو نالی شاعبریۆ دەسپەنەکەرۆن دمایینشانەن.

نموونێ جە شبعرەکانو مەلای جزیری:

دل ژ من بر دلبەرەک

دل ژ من بر دلبەرەک زیبا قەبا

چەهف غەزال و پورِ شەپال و مەهـ لقا

نازدارە ئەو ل تەختێ دلبەری

دلروبایە جان فەزایە رووح شفا

حووری عینە ئەز نزانم یا پەری

یا گولەک رەعنا ژ گولزارێ وەفا

یا رەب ئەو گولدەستەیێ باغێ ئرەم

دوور نەبت ژێ هەر سەحەر بادێ سەبا

سۆرگولەک من دی د گولزارێ ب مەش

لالە و رەیحان ل سەر تێنە سەما

سونبولێن رەعنا ل بەر تاقێ هلال

وێ دکن سەعیێ ل سەر مەروە و سەفا

نازکا من هەر دەما بێتن خرام

سەد هەزار دل وێ ل پەی هەف دەر قەفا

ئەز چ بێژم کو ل من لەعلێ د تە

پورِ کرن حەد گەلەک جەور و جەفا

ئەی (مەلا) باوەر ب مەحبووبان مەکە

کارێ وان هەر ئەخزێ جانە بێ خەتا.

زەندییەکێ

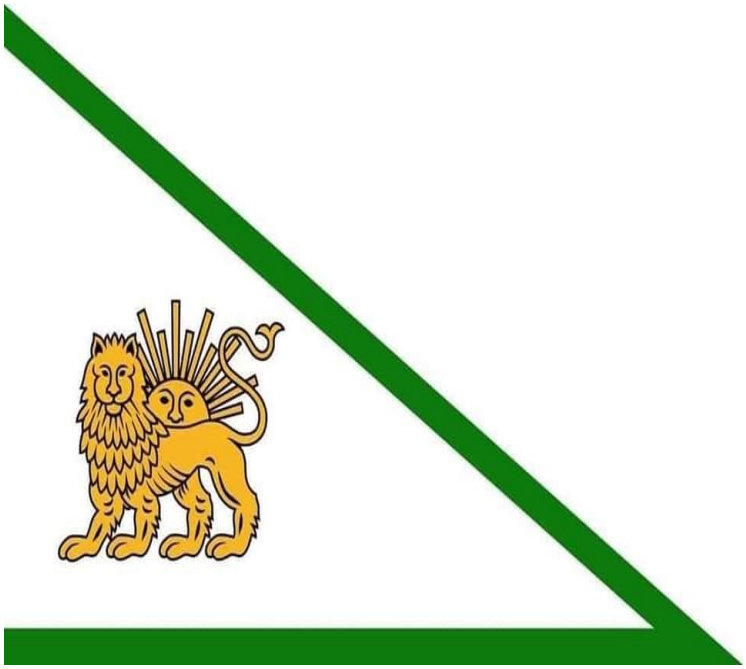

زەندیەکێ بنەیانێ کوردی لەکی بێنی کە سالّانو (١٧٥٠_١٧٩٤) ئێرانەنە حوکوم مەکەرێنی. پەی یەکەم جاری کەریم خانی زەند تاواش دماو هۆروەشنایۆ پاڈشایی ئەفشاریەکانی ئاساییش بگێلنۆوە پەی وڵاتی و حکومەتێوە بەهێز بنیۆرە، پایتەختو زەندیەکانی شیراز بی. کەریم خان هەرچن تەمەنو دەسەڵاتیش کەم بییەن، بەڵام پاسە کە مەگێلناوە کەسێ ئازا و ئاقڵ بییەن، دڵی ئەدەبیاتی ئێرانینە ڕەفتاری و هەرمانەکیش تۆماری کرێنی و خەڵکی دەرسشان چەنە هۆرگێرتبنی و پیسەبییێنی مۆچیاریێ پەی خڵکی.

ئەیالەتو شارەزووری

یۆ بِی جە ئەیالەتەکانو ئیمپراتوریەتی عوسمانی کە ئیسە پِسە پانیشتو کورڕەسانی مەشناسیۆن. کەرکوک پایتەختو ئی ئەیالەتەیە بییەن. ئی ئەیالەتە (١٥٥٤) کە عوسمانییەکِی ئا ناوچەشان داگیر کەرد وەشکریا و دەسەڵاتو ناوچەکەیشان بەخشا پا میرە کوردا کە چەنی حکومەتی میانی عوسمانیەکانی هامکاریشان مەبِی.

دماتەر جە سەڕەی هەڕەنە هەتا نیمەو سەڕەو نۆزدەی، دەسەڵاتو ئەیالەتی شارەزووری کۆت چِرو دەسا میرنشینو بابانی و سالّەو (١٦٩٤) بە پەشتیوانی عوسمانیەکانی شارو سنەی پایتەختو میرنشینو ئەردەڵانیشان داگیر کەرد. سالّەو (١٧٨٤) بابانیەکِی شارو سلِمانیشان مەرزنارە و کەردشان بە پایتەختو وِبشان.

کاتێ عوسمانیەکِی جە سالّەو (١٥٥٤) ناوچەکەشان داگیر کەرد، بڕیارەشان دا حکومەتی وِبجایی پەی سەردارە کوردەکانی جیابازان، پەوکەی ڕاسەوڕاس نەوزیانەنە دلِ سیستەمو کارگِڵنی عوسمانیەکانی. فەرمانڕەوێکِی ئەندامِ خِڵە کوردیەکانی ببِ و تەنیا بە دەگمەن سەربازِ عوسمانیِ دلِ ئەیالەتەکانە ببِ.

چەنی ئانەی تۆمارە ئەرشیفیەکِی دلِ سەڕەی شانزەهەمینە بەدما، ئاماژە پانەی کەران کە ئا ناوچِ کە بە شِوێوە باو پِوەنِییشان بە شارەزووریۆ هەن، چانِشا ئامێدی، هۆلِر، کەرکووک، زاخۆ، جە سەردەمی جیاوازەنە، پِسە سنجاق دلِ ئەیالەتو بەغڵاینە ڕِیزِ کرێنِ. تۆمارە کارگِڵنیەکانو عوسمانی جە سالّانو (١٥٥٨_١٥٧٦) و سالّانو (١٥٧٣_١٥٨٧) ئی نیشتەجایا پِسە قەزاو چِردەسەو بەغڵای مەڕماران. ئینەیچ وەرنیارو ئانەی مەکەرۆن کە پاگاو ئەیالەتو شارەزووری دلِ ئیمپراتوریەتەکەینە جاگیر نەبییەن، بەڵکوم میانو قۆناغەکانو سەربەوپِی پارِێزگاکان و چِردەسەیِ ئیداری پەی بەغڵای پِوەرە مەفارِیان.